

KRISTÓF ILONA

MAGYARORSZÁGI TUDÓSÍTÁSOK ISABELLA D'ESTE LEVELEZÉSÉBEN (1517–1520)¹

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

Összefoglalás

A tanulmány egy speciális esetet vizsgál, ugyanis 1517 és 1520 között több mint két éven át Estei Hippolit, aki több mint három évtizeden át bírt magyarországi egyházi javadalmakat, Magyarországon tartózkodott. A bíboros udvaroncai részletesen beszámoltak a magyarországi eseményekről és érdekességekről. Jelenleg körülbelül 170 darab fennmaradt levélről van tudomásunk, amelyek a jelzett két évben keletkeztek, és Hippolit magyarországi tartózkodásához köthetők. Ennek a forrásfeltáró munkának a részeként tettem kísérletet Isabella d'Este vonatkozó levelezésének szisztematikus feltárására és a Magyarországról küldött levelezés rekonstruálására. Azt kívánom összefoglalni, hogy ezeket a leveleket miként lehet beilleszteni a korszak udvari levelezésének kontextusába, továbbá hogy Isabella d'Este önreprezentációjában, kapcsolatrendszerében milyen szerepet foglaltak el a Magyarországról érkező hírek és öccse udvartartásának tagjai. Ez a speciális, de Isabella d'Este teljes levelezéséhez képest elenyésző mennyiségű levélegyüttes lehetőséget ad a 16. század eleji információcsere szervezési kérdéseinek, logisztikájának tanulmányozására is, és számos köz-, kultúr- és diplomáciatörténeti adattal gazdagítja tudásunk. Bizonyítani kívánom, hogy Isabella d'Este önreprezentációjában helye volt a Magyarországról érkezett híreknek. Nemcsak a politikai, kulturális és társadalmi életben megszerzett tekintélyének növelésére, hírszerzésre használta a leveleket, hanem gyakran szórakozásként, „utazáspótlékként” tekintett rájuk.

¹ Készült a PPKE-BTK-KUT-23-5 számú projekt keretében, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar által nyújtott támogatásával és finanszírozásával.

Abstract

In my paper will discuss a special case, as Ippolito I d'Este, who held ecclesiastical benefices in Hungary for more than three decades, stayed in Hungary for more than two years between 1517 and 1520. The cardinal's courtiers reported in detail on events and interesting facts in Hungary. I am currently aware of approximately 170 surviving letters that were written during the two years mentioned above and are related to Ippolito's stay in Hungary. As part of this source researching work, I attempted to systematically discover Isabella d'Este's relevant correspondence and reconstruct the correspondence sent from Hungary. In my paper, I would like to summarize how these letters can be placed in the context of court correspondence of the period. Furthermore, I will examine the role played by news from Hungary and members of her brother's court in Isabella d'Este's self-representation and network of relationships. This special collection of letters, which is insignificant in comparison to Isabella d'Este's entire correspondence, provides an opportunity to study the organizational issues and logistics of information exchange in the early 16th century and enriches our knowledge with a wealth of data on public, cultural, and diplomatic history. I wish to demonstrate that news from Hungary played a role in Isabella d'Este's self-representation. She used the letters not only to increase her prestige in political, cultural, and social life and to gather intelligence, but also often as entertainment, as a "substitute for travel."

Kulcsszavak: 16. század, Estei Hippolit, Isabella d'Este, levelezés, önreprezentáció, egzotikum

Keywords: 16th century, Ippolito I d'Este, Isabella d'Este, letters, self-representation, exoticism

A Vestigia Kutatócsoport több mint egy évtizedes forrásfeltáró munkájának köszönhetően nem pusztán jelentősen bővült a Magyar Nemzeti Levéltár Mohács előtti gyűjteményének Diplomatikai Fényképtára, hanem olyan források is kutathatóvá váltak, amelyek merőben más jellegű adatokkal szolgálnak, mint a Magyarországon megőrzött dokumentumok.² Így például Estei Hippolit (Ippolito I d'Este)³ több mint három évtizedes magyarországi egyházi javadalomviseléséhez kapcsolódva olyan mennyiségben és tartalmában jelentős levélmennyiség

² A Vestigia Kutatócsoportról bővebben: <https://btk.ppke.hu/vestigia-kutato csoport-vestigia-2> (Letöltés dátuma: 2025. május 31.)

³ Estei I. Hippolit (1479–1520), esztergomi érsek, egri püspök, bíboros.

maradt fenn, amely esetenként jelentősen módosítja tudásunkat a Mohács előtti Magyarországról. A bíboros, esztergomi érsek, majd egri püspök hosszabb-rövidebb ideig Magyarországon tartózkodó udvaroncai, megbízottjai rendszeresen beszámoltak uruknak a hazai ügyekről – ezek a dokumentumok teszik ki a Magyarországról küldött levelek nagy többségét.

Az alábbiakban azonban egy speciális esetet vizsgálok meg, ugyanis 1517 és 1520 között több mint két éven át Estei Hippolit Magyarországon tartózkodott.⁴ A püspök jelenléte teljesen felforgatta az egri püspöki udvar korábbi működését, és alapjaiban változtatta meg az Itáliával történő kapcsolattartás módját is. A korábbiaktól eltérően mások a levelek szerzői és a címzettek is, nem az egri püspöki kormányzók és ágensek küldtek levelet uruknak vagy valamelyik titkárnak. Ezzel együtt a levelek témájában is megfigyelhetők jelentős eltérések.

Ezekre az évekre vonatkozóan a magyar kutatás számára eddig is ismert volt a Magyar Tudományos Akadémia oklevélmásolataiból Óváry Lipót által szerkesztett kötet 21 darab regesztája.⁵ Az eredetiek a Mantovai Állami Levéltár Gonzaga Levéltárában az 533 sz. dobozban találhatóak, amely kifejezetten a magyar vonatkozású anyagot őrzi.⁶ Azonban a hozzá tartozó inventárium is jelzi, hogy az 1519. évi levelek egy része hiányzik a dobozból.⁷

Ebből a hiányból kiindulva tettem kísérletet Isabella d'Este vonatkozó levelezésének szisztematikus feltárására és a Magyarországról küldött levelezés rekonstruálására. A levéltár fondjaiban körülbelül 28.000 darab hozzá írt levél maradt fenn.⁸ Gyűjtőmunkám során az „Ungheria” c. doboz anyagán túl egyrészről a kérdéses évekre, a feltételezhetően Magyarországon tartózkodó udvaroncok levelezésére koncentráltam,⁹ illetve a d'Este rokonokkal zajlott levélváltásokat néztem át, ugyanis a Hippolittól érkezett leveleket, bárhol is keletkeztek, a szerző személyéből kiindulva a Ferrarából érkezett dokumentumok között

⁴ Magyarországi tartózkodásáról bővebben: *Kuffart Hajnalka*: Modenában őrzött esztergomi számadáskönyvek és az esztergomi érsekség udvartartása. Bölcsészdoktori (PhD-) értekezés 2018., *Kristóf Ilona*: Egy nádorválasztás margójára (Estei Hippolit 1517-1520 közötti politikai szereplésének kérdései), in: Ed. Kiss László: *Acta Academiae Agriensis*, vol. XLIII., Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 2015, 175–185.

⁵ Óváry Lipót: *A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai*. Budapest 1890.

⁶ Jelenlegi őrzési helyük: Archivio di Stato di Mantova (a továbbiakban: ASMn) Archivio Gonzaga (a továbbiakban: AG) E. V. 3. b. 533., AG E. LXI. 1. b. 1895., E. LXI. 1. b. 1897.

⁷ <https://inventari-san.cultura.gov.it/inventari/1202/pdf> (Letöltés dátuma: 2025. május 31.)

⁸ <https://www.isbelladestearchive.org/general-3> Az Isabella d'Este Archive (IDEA) online adatbázis a tervek szerint szabadon kutathatóvá teszi az Isabella d'Este mecénatúrájához és levelezéséhez köthető digitalizált másolatokat. (Letöltés dátuma: 2025. május 31.)

⁹ ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1246., E. XXXI. 2. b. 1247., E. LXI. 1. b. 1895., E. LXI. 1. b. 1897.

archiválták.¹⁰ Ennek eredményeként sikerült a korábban erre a néhány évre vonatkozó okleveles anyagot megháromszorozni. Ezenkívül a Mantovából küldött levelek pontosan vezetett regisztrumköteteteinek köszönhetően Ferenc, fia, Gonzaga II. Frigyes és Isabella d'Este levelei között is sikerült további néhányat azonosítani, amelyek Magyarországról érkezett levelekre válaszoltak. Itt jegyzém meg annak érzékeltetésére, hogy ennek a hatalmas korpusznak egy apró, mondhatni jelentéktelen töredékét vizsgálom a továbbiakban, hogy az Isabella d'Este által küldött, a Copialettere-sorozatban fennmaradt levelek száma elérje a 15.000-16.000 darabot.¹¹

Jelenleg körülbelül 170 darab fennmaradt levélről van tudomásom, amelyek 1517 vége és 1520 tavasza között keletkeztek, és Hippolit magyarországi tartózkodásához köthetők. Közülük hetvennégyet Mantovába,¹² hatvanat Ferrarába küldtek.¹³ A további 36 levél jelentős részét különböző magyarországi címzettek kapták Celio Calcagnini¹⁴ jóvoltából. Az a szerencsés helyzet állt elő, hogy egy ekkora levélmennyiség már alkalmas az elemző vizsgálatra. A mantovai levelek címzettjei Isabella d'Este (1474–1539), Hippolit nővére, a mantovai őrgróf felesége,¹⁵ Gonzaga II. Ferenc,¹⁶ a mantovai őrgróf, Isabella férje, és Gonzaga II. Frigyes,¹⁷ Isabella fia, a későbbi őrgróf, majd Mantova első hercege voltak.¹⁸ Ferrarába Hippolit fivérének, Estei I. Alfonz hercegnek és titkárainak címezték a tudósításokat.

¹⁰ ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1197.

¹¹ Isabella d'Este leveleinek levéltári elhelyezkedéséről: *Anna Maria Lorenzoni*: Contributo allo studio delle fonti isabelliane dell'Archivio di Stato di Mantova. Atti e memorie. Accademia Virgiliana di Mantova. Serie nuova 47. (1979) 97–137.

¹² Jelenlegi őrzési helyük: ASMn AG E. V. 3. b. 533., AG E. LXI. 1. b. 1895., E. LXI. 1. b. 1897.

¹³ Jelenlegi őrzési helyük: Archivio di Stato di Modena (a továbbiakban: ASMo) Archivio Segreto Estense (a továbbiakban: ASE) Cancelleria, Sezione estero (a továbbiakban: C. Est.) Carteggio ambasciatori Ungheria (a továbbiakban: Amb. Ungh.) b. 4.

¹⁴ Életéről bővebben: *Valerio Marchetti*: Celio Calcagnini. In: Dizionario Biografico degli Italiani 16. 1973. Magyarországi tartózkodására lásd bővebben: *Bitskey István – Tóth Orsolya*: Celio Calcagnini Eucharistia-sermója Egerben 1518-ban. Báthory Orsolya – Bajáki Rita (szerk.): Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben. Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok 26. Budapest, 2020. 19–45., *Caelius Calcagnini Ferrarensis*: Epistolarum criticarum et familiarum libri XVI. Et Rerum Varietate, Et Dictionis Elegantia, Cum Studiosae Iuventuti, tum etiam doctis viris adprime utiles. Hamburg, 1608.

¹⁵ Életéről bővebben pl.: *George Marek*: The Bed and the Throne. New York 1976.; *Lorenzo Bonoldi*: Isabella d'Este la Signora del Rinascimento. Rimini 2015.; *Isabella d'Este*: La primadonna del Rinascimento. Szerk. Daniele Bini Modena 2001.; *Julia Cartwright*: Isabella d'Este. London 1903.

¹⁶ Gonzaga II. Ferenc, mantovai őrgróf (1466–1519).

¹⁷ Gonzaga II. Frigyes, mantovai herceg (1500–1540).

¹⁸ A Gonzagákról bővebben pl.: *Giuseppe Coniglio*: I Gonzaga. Varese, 1967.; *Cesare Mozzarelli*: Mantova e i Gonzaga dal 1382 al 1707. Torino 1987.

Az olasz szakirodalomban hosszú 15. századként emlegetett időszak – a 14. század közepétől a 16. sz. elejéig – a diplomáciatörténet igen képlékeny szakasza. A diplomáciai kapcsolattartás szereplői: a megbízók és a szerzők társadalmi státusz, hatalom, politikai ambíciók, előjogok szempontjából nagyon különbözők voltak. Ezekben az évtizedekben a reneszánsz Itáliában a diplomácia gyakorlata átalakulóban volt. A politikai viszonyok komplexebbé válása és az itáliai államok közötti állandó rivalizálás szükségessé tette a tartósabb és rendszeresebb diplomáciai kapcsolatok kiépítését.¹⁹ Az itáliai háborúk évtizedeiben az olyan kis területű, szárazföldi államoknak, mint Ferrara vagy Mantova, a túlélését biztosította a jólétesültség. A középkorban a diplomáciai küldetések gyakran alkalmi jellegűek voltak, meghatározott célokkal és korlátozott időtartammal bírtak.²⁰ A követek szűk mandátummal rendelkeztek, és feladataik leginkább a konkrét tárgyalásokra vagy üzenetek átadására korlátozódtak.²¹ A vizsgált időszakban kezdett elterjedni az állandó (rezidens) követek intézménye, akik nem csupán ideiglenes megbízatással érkeztek, hanem hosszabb távon képviselték államukat egy idegen udvarban, mellettük párhuzamosan az ad hoc követségek és egyéb személyek is szolgáltak hírekkel.²² A követek feladatai nem korlátozódtak többé csupán a tárgyalásra: az információgyűjtés, az általuk képviselt állam érdekeinek védelme és a kapcsolatok ápolása is a feladataik közé tartozott. Az észak-itáliai államok – többek között Ferrara és Mantova is – diplomáciája fejedelmi jellegű volt, ami azt jelentette, hogy a követek (rezidensek és ideiglenesek egyaránt) kiválasztásában személyes kapcsolataik játszottak fontos szerepet, valamilyen formában ugyan kapcsolódtak a kancelláriához, de a feladataik ellenőrzése meglehetősen laza volt. Egyszerűen dokumentálták tevékenységüket, ugyanis a diplomáciai tevékenység normái ekkor még szinte teljes egészében hiányoztak, mindazonáltal nagy figyelmet fordítottak a keletkezett iratok megőrzésére.²³ A külföldi és a belföldi levelezések, az információgyűjtéstől a tényleges tárgyalásokig

¹⁹ *Nadia Covini – Bruno Figliuolo – Isabella Lazzarini – Francesco Senatore: Pratiche e norme di comportamento nella diplomazia italiana: i carteggi di Napoli, Firenze, Milano, Mantova e Ferrara tra fine XIV e fine XV secolo.* In: *De l'ambassadeur: les écrits relatifs à l'ambassadeur et à l'art de négocier du Moyen âge au début du XIXe siècle.* Szerk. Stefano Andretta – Stéphane Péquignot – Jean-Claude Waquet. Rome, École française de Rome, 2015. 113–163., 126.; *Isabella Lazzarini: News from Mantua: Diplomatic Networks and Political Conflict in the Age of the Italian Wars (1493–1499).* In: Maximilian I. (1459–1519). *Wahrnehmung – Übersetzungen – Gender.* Szerk. H. Noflatscher – M. A. Chisolm – B. Schnerb. 2011. 111–129., 112–113.

²⁰ *Covini, N. – Figliuolo, B. – Lazzarini, I. – Senatore, F.: Pratiche e norme i. m. 139.*

²¹ *Uő: 114.*

²² *Sarah Cockram: Epistolary Masks: Self-Presentation and Dissimulation in the Letters of Isabella d'Este.* *Italian Studies* 64. (2009) 1. 20–37. 21–23.

²³ *Covini, N. – Figliuolo, B. – Lazzarini, I. – Senatore, F.: Pratiche e norme i. m. 151., 157.*

szóló megbízatások közötti határok nem voltak egyértelműek, mind a különböző típusú ügyek gyakorlati lebonyolítása, mind az interakciókban részt vevők személye is gyakran esetlegesnek tűnik.²⁴

A 16. század fordulójára még nem kizárólagosan a rezidens modell jellemezte Mantova és Ferrara diplomáciáját, hanem az udvarok rugalmasan alkalmazkodtak az aktuális helyzethez.²⁵ Sokszor a családi kapcsolatrendszer helyettesítette a professzionális diplomáciai hálózatot. A pénzügyi források függvényében időről időre más szereplőket is bevontak a diplomáciai feladatokba, vagy egyéb csatornákon, például dinasztikus és házassági hálózatokon, valamint az egyházi méltóságok családtagokon keresztül alkalmaztak személyeket.²⁶

Megfigyelhető volt a rezidens és az ad hoc követek egyidejű jelenléte, a „állandó” nagykövetségi hálózat kiépülésének hullámzó folyamata alkalmazkodást igényelt az udvarok részéről. Ezekben az esetekben a személyes vagy dinasztikus kapcsolatok kiegészítették vagy akár ki is válthatták a diplomáciai hálózatokat.²⁷ Mantova és Ferrara urai viszonylag korlátozott autonómiájuk és államuk geopolitikai helyzete miatt nagymértékben kényszerültek arra, hogy különböző információs hálózatokra támaszkodjanak. Azaz külföldi kapcsolataikat jelentős mértékben alakította a napi politika, az ad hoc információszerzés.

Az Estei Hippolit utolsó magyarországi tartózkodását felölelő források teljes körű feldolgozásának részeként jelen tanulmányomban a kifejezetten Mantovába, Isabella d’Estéhez küldött levelekre fókuszálok azt vizsgálván, hogy milyen visszhangot váltottak ki ezek a levelek. Milyen jelentőséggel bírtak az örgrófné kapcsolati hálójában? Be lehet-e illeszteni őket a korszak udvari levelezésének kontextusába?

Természetesen a modern magyar történeti kutatások számára nagyon fontos esemény-, politika- és művelődéstörténeti adatokkal szolgálnak ezek a tudósítások, de ezeken túl ebben a tanulmányban elsősorban a levelek alapján elemezhető információáramlás, a Magyarországról származó információk értéke érdekel.

A levelek címzettjét, Isabella d’Estét nem szükséges bemutatni. Életútját könyvtárnyi irodalom dolgozta fel, kivívta kortársai feltétlen csodálatát is. A levelezése, ez a páratlan forrásegyüttes szinte kimeríthetetlen kincsesbánya,

²⁴ *Isabella Lazzarini*: Corrispondenze diplomatiche nei principati italiani del Quattrocento. Produzione, conservazione, definizione. In: Carteggi fra basso medioevo ed età moderna. Pratiche di redazione, trasmissione e conservazione. Szerk.: Andrea Giorgi – Katia Occhi, Bologna 2018. 13–39., 15.

²⁵ *Uő.*: 157.

²⁶ *Uő.*: 154.

²⁷ *Uő.*: 157.

számtalan tudományos igényű feldolgozás, forráskiadás tárgyául szolgált. Természetesen mint műgyűjtőt, mecénást, politikust, stílusikont is a leveleiből ismerjük a legjobban.²⁸

Levelezése kulcsfontosságú szerepet játszott hatalmának, befolyásának és dinasztikus törekvéseinek előmozdításában. Betekintést nyújt önreprezentációjának alakításába, valamint a politikai, kulturális és társadalmi életben megszerzett tekintélyébe.²⁹

A közelmúlt kutatásai igazolták, hogy Isabella egyrésztől nem lépett ki a női önkifejezés elfogadott keretei közül, aktívan részt vett a művészet és az irodalom pártfogásában. Levelei dokumentálják, hogy fontos szerepet töltött be életében a zene, az udvari ünnepek szervezése, a divat, a műgyűjtés és maga az írásos kapcsolattartás. Másrésztől személyes kvalitásainak és lehetőségeinek köszönhetően a hagyományos kereteket feszegetve, de azokat nem áthágva tett szert kiemelkedő politikai hatalomra. Időnként akár férfiasan is megnyilvánult a leveleiben, például férje távollétében (fogságában) az államügyeket és az igazságszolgáltatást érintő kérdésekben is határozott álláspontot képviselt. Ebből a szempontból is önreprezentációjának fontos eleme volt a levelezés, hiszen ez volt a művelt nő alapvető kommunikációs formája. Rangjának és származásának köszönhetően a levelein keresztül is igazolni és ösztönözni tudta tekintélyének elismerését. Kiterjedt kapcsolati hálót tartott fenn, és tudatosan felépített levelezése a saját informális hatalmát segítette. Információs hálózatainak működtetésében a levelek kiemelt szerepet töltöttek be, és általuk összekapcsolta a személyes, dinasztikus és politikai ügyeit. Isabella kiválóan kiismerte magát ezen a terepen, mind hagyományos, mind kreatív módon levelezett, miközben a lehetőségeket a saját szükségleteihez alakította. Emellett természetesen a Gonzagák és az Esték dinasztikus politikáját támogatta, és a legújabb kutatások igazolták, hogy Isabella és férje, Ferenc tudatosan együttműködtek a hatalom gyakorlásában, a megszerzett információkat közösen hasznosították, és tudatosan, összehangoltan kommunikáltak a külvilággal, akár jól elhelyezett álhíreket is terjesztve. Isabella levelei diplomáciai célokat is szolgáltak, különösen férje, Gonzaga II. Ferenc távollétei idején. Kommunikációs stratégiájuk kiválóan szemlélteti az önreprezentációt és a gyakorlati hatalommegosztást.³⁰

Összességében Isabella d'Este levelezése nem csupán a kommunikáció eszköze volt, hanem lehetőséget nyújtott hatalmának megszilárdítására, befolyásának terjesztésére és dinasztikus törekvéseinek előmozdítására.

²⁸ Cockram, S.: Epistolary i. m. 20.

²⁹ *Uő*: 21.

³⁰ *Uő*: 23–24.

Ebből a nézőpontból vizsgálva kézenfekvő a kérdés, hogy a magyar vonatkozású információknak milyen jelentőséget tulajdonítottak a mantovai udvarban. A magyarországi levelezés időnként *ad hoc* jellege – mind az esetlegességet, mind a személyi kapcsolatrendszer, a tisztázatlan diplomáciai szerepeket tekintve – egyértelműen illeszkedik a fent vázolt mintázatba. A levelek szerzője többségükben Ludovico da Bagno mantovai nemesúr volt, aki 1494-től állt Estei Hippolit szolgálatában, 1506-tól a titkára volt, számos egyházi javadalom tulajdonosa, és 1517-től a bíborossal együtt Magyarországon tartózkodott.³¹ Valamint Giovanni Tommaso/Giantomaso Manfredi és fivére, Giovanni Battista Manfredi szintén mantovai nemesek voltak, akik vezető szerepet játszottak Hippolit környezetében, hozzájuk szintén több levél köthető.³² Maga a bíboros sokkal kevesebb alkalommal ragadott tollat, és írt nővéreinek. Továbbá az információáramlás szempontjából fontos adatokkal szolgálnak a Ferrarából Mantovába küldött levelek, amelyek említik Hippolit magyarországi tartózkodását. Segítségükkel jobban fel lehet térképezni az egri püspöki udvar kommunikációs stratégiáját és az információk terjedésének sebességét, módozatait. Ferrarából a leghűségesebben Bernardino Prosperi tudósította Isabella d’Estét az újdonságokról. A ferrarai származású Prosperi évtizedeken át az Este család alattvalójaként, az 1490-es évektől egészen az 1530-as évekig tájékoztatta leveleiben Isabella d’Estét is a legkülönfélébb eseményekről.³³

Egy bizonyos fajta mecénás-kliens kapcsolat figyelhető meg Hippolit udvaroncai és a Gonzagák között. Mind Bagno, mind a Manfredik mantovai gyökerekkel rendelkeztek, Isabella d’Estének köszönhatték ferrarai pályafutásukat, ez megteremtette az alapot a kapcsolattartásra. Isabella d’Este – mint az Este hercegnők általában – nagyon tudatosan támaszkodott a ferrarai udvaroncokra kiterjedt kapcsolati hálójának fenntartásában. Innen nézve Isabella nagyon is szándékosan helyezte el mantovaiakat Ferrarában, és voltak megbízható ferrarai emberei is,³⁴ a minél szélesebb körű és intenzívebb információáramlás fenntartása, a jólétesültség volt a cél.

³¹ E. Kovács Péter: Egy középkori utazás emlékei (Estei Hippolit utolsó utazása Magyarországon). *Történelmi Szemle* 32. (1990) 1-2. 101–127. 113.; E. Kovács Péter: Óstulok vagy bölény? Az itáliai nemesek és a magyarországi fenevad. (Adalékok a középkori Magyarország faunájához) *Történelmi Szemle* 47. (2005) 1-2. 89–98. 90.; Michele Catalano: Vita di Ludovico Ariosto ricostruita su nuovi documenti. I-II. Geneva 1930–1931. I. 192., 205., 223., 235.

³² E. Kovács P.: Egy középkori utazás i. m. 113.

³³ Catalano, M.: Vita i. m. I. 597.

³⁴ Kristóf Ilona: Vulcanus és a küklopszok: Adalékok Estei Hippolit (Ippolito I d’Este) művészetpártolásához. In: Molnár Dávid – Varga Zsolt (szerk.) *Tanulmányok Cseh Zita, Kovács Melinda és Szabó Jolán tiszteletére*. Eger 2023. 251–267.

Az Isabellának küldött levelekben a deklaráltan nőies témák domináltak

A levelek alap hangvételében Isabella mint *patrona*, a Magyarországra induló udvaroncok pártfogója jelent meg. Guido Silvestri (Postumo) orvos és költő, Ludovico Ariosto barátja, írt először Isabellának a közlő utazásról nem éppen hízelgő hangnemben, tulajdonképpen kérte az őrgrófné közbenjárását, hogy ne kelljen Hippolittal tartania Magyarországra.³⁵ Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a Copialettere-sorozat alapján legalább részben tudjuk rekonstruálni Isabella válaszait is. Ebből kiderül, hogy Postumo levelének dátumához képest alig 2 nappal később Isabella már válaszolt is, azonban szigorúan nem avatkozott bele fivére döntéseibe, a hozzá forduló udvaroncokat rendreutasította, és jó utat kívánt nekik.³⁶

A Magyarországról Isabellának címzett levelek java a helyi érdekességek, egzotikumok bemutatásáról és Bona Sforza Jagelló I. Zsigmonddal kötött házasságáról szólt.

A királyi menyező

Hippolit és kísérete 1518 január elején érkezett meg Egerbe a több mint 2 hónapnyi utazás után. Isabella első kézből értesült az 1518 áprilisában tartott lengyel királyi esküvőről. Mondhatni, az egri udvart 1518 első felében a krakkói kézfogó tartotta lázban. 1518. február 22-én Bagno abbéli reményét fejezte ki, hogy az esküvő után már haza is térhetnek.³⁷ Március 4-én már tudni vélte, hogy Zsigmond király húsvét után Moszkva ellen készült támadásra, így bíztak abban, hogy hamarosan indulnak és vissza is térnek.³⁸ Isabella a február 22-i levélre reagálva március 29-én meg is kérte Bagnót, hogy tudósítson az esküvői ünnepegekről.³⁹ Bagno további levelei alapján biztosak lehetünk abban, hogy nem kellett biztatni. Április 6-án kelt levelében megköszönte Isabella egyik korábbi válaszát, és arról számolt be, hogy másnap indulnak majd Lengyelországba egy több mint 400 fős lovassággal, a bevonulást április 10., vasárnapra tervezték, külön

³⁵ Postumo levelében egyszerűen csak „maledetta Ungariát” emlegetett. 1517. szeptember 7. ASMn AG E. XXXI. 2. b.1246. XVI/276r., Thomaso Cavalcatore Gonzaga II. Frigyes közbenjárását kérte, hogy ne kelljen Magyarországra jönnie. 1517. szeptember 29. ASMn AG E. XXXI. 2. b.1246. XVIII/456r.

³⁶ 1517. szeptember 9. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 34. 82v. n. 236.

³⁷ ASMn AG E. V. 3. b. 533.

³⁸ Óváry L.: A Magyar i. m. 1097., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

³⁹ ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 35. 45v, n. 142.

említette, hogy szokatlanul hideg volt, április elején még havazott.⁴⁰ Zsigmond király ugyanezekben a napokban értesítette a meghívott vendégeket a koronázás kitűzött időpontjáról, és küldött meghívókat többek között a magyar udvarba is.⁴¹ Április 15-én érkezett Krakó alá a menyasszony kísérete Prospero Colonna vezetésével, itt várta többek között Hippolit is, hogy üdvözölje őket. Az ünnepségsorozatról Decius részletes beszámolója mellett Celio Calcagnini, Hippolit udvari humanistája is hosszú levelet írt.⁴² Hippolit kíséretéből Bagno levele szolgál a legérdekesebb adalékokkal.⁴³ Arról tudósította Gonzaga II. Frigyes és Isabella d'Estét, hogy amikor a leendő lengyel királynéval találkozott Hippolit, egy kicsi, zárt kocsiba ült át, és hat olasz és hat magyar lovas kísérte, majd üdvözölte Brandeburgi Kázmér örgrófot is, aki a császár nevében kísérte az arát. Bagno ebben a levelében némileg eltérő számokat adott meg a kíséret létszámáról, mint a korábbiakban. Utólagosan már csak több mint 300 lovasról, 24 kocsiról és 12 ösvérről tett említést, és mindenki – ember, állat és a kocsik is – vörösbe voltak öltöztetve egységesen.⁴⁴ Decius viszont pontosan 367 lovasban adta meg Hippolit kíséretének a létszámát. Messze ez volt a legnépesebb küldöttség, amelyik az esküvőre érkezett. Miután Hippolit üdvözölte a menyasszonyt, a király és a lengyel egyháznagyok üdvözlésére sietett, és a király mellett a díszsátorban várta be a menyasszony érkezését.⁴⁵ A kölcsönös üdvözlő beszédek elhangzása után az egyesített menetben elől haladtak a lengyel urak és egyháznagyok, utánuk következett Hippolit familiája, majd a császári kíséret, az olaszok, és a különböző fejedelmeket követte a király és Bona Sforza lovon, akit két oldalról Hippolit és Brandeburgi Kázmér kísért szintén lovagolva, őket pedig hófehérbe öltöztetett lándzsás gyalogosok vették körül.⁴⁶ A tervek szerint április 18-án került sor a koronázásra, a násznép a hónap végéig élvezte a király bőkezű vendégszeretét,

⁴⁰ Óváry L.: A Magyar i. m. 1098., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

⁴¹ *Acta Tomiciana. Epistolarum, Legationum, Responsorum Actionum et Rerum Gestarum Serenissimi Principis Sigismundi Primi, Regis Polonie at Magni Ducis Lithunie. (IV.)*, Szerk.: Stanislaus Gorski. Kórnik, Biblioteka Kórnicka, 1855. 26. skk.

⁴² 1518-ban írt levele Egerből Giovanni Manardinak, aki 1513–1518 között volt udvari orvos Budán. *Calcagnini C.*: Epistolarum i. m. IV. 116–119. Manardi tevékenységére: *Herczeg Árpád*: Manardus János (1462–1536) magyar udvari főorvos élete és művei. Budapest, 1929., *Pajorin Klára*: Magyar királyok orvosa: Giovanni Jacopo Manardo. Orvostudományi Hetilap 1972. (18.) 29–31., *Margherita Palumbo*: Giovanni Manardi. Dizionario Biografico degli Italiani 68. 2007. [https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-manardi_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-manardi_(Dizionario-Biografico)/) utolsó letöltés dátuma: 2025. január 28.

⁴³ 1518. május 23. Bagno levele Gonzaga II. Frigyesnek: ASMn AG E. V. 3. b. 533., Bagno levele Isabella d'Estének: Óváry L.: A Magyar i. m. 1099., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

⁴⁴ 1518. május 23. ASMn AG E. V. 3. b. 533. 1r.

⁴⁵ Acta Tomiciana i. m. 93. skk.

⁴⁶ Acta Tomiciana i. m. 106. Az esedékes Szent György-napi országgyűlésre már március elején kimentek a meghívók, ezért magyar részről a király, Bakóc, Perényi Imre nádor,

és senki sem tért haza üres kézzel.⁴⁷ Decius feljegyezte, hogy Hippolit és Prospero Colonna együtt hagyták el Krakkót, és indultak Magyarországra április 30-án, miután 29-én mindkettőjüket bőségesen megajándékozta Zsigmond király coboly-, párdúc- és hermelinprémekkel, aranyozott ezüst ivókupákkal.⁴⁸ Ehhez tette hozzá Bagno, hogy az értékes szőrméken és kupákon túl két remek lovat is kapott Hippolit és Colonna is.⁴⁹ A királyi nász öröme nemcsak a legelőkelőbb vendégeket ajándékozták meg, de a kíséret alacsonyabb rangú tagjai is különféle elismerésekben részesültek, így például Hippolit egyik titkárát, Benedetto Fantinit Zsigmond király április 30-án nemesítette.⁵⁰ Az ünnepek után három napot Egerben töltöttek május elején, mielőtt továbbindultak Budára.⁵¹ Bagno is már Budáról keltezett ugyanazon a napon (május 23.) két levelet is, ahová urával érkezett Prospero Colonna kíséretében, akit Hippolit bemutatott a királynak. Prospero Colonna további ajándékokkal megrakodva hagyta el az országot, és hajóra szállt Zenggben.⁵² A másnap – május 24-én – Manfredi tollából kelt levélben részben megerősíti Bagno értesüléseit, részben újabb információkkal szolgált.⁵³

Ezekből a közel azonos időben írt levelekből látszik tisztán az udvaroncok egymás közti rivalizálása. Udvariasan ugyan elismerik egymás teljesítményét, de igyekeznek olyan minél érdekesebb, egzotikusabb értesülésekkel szolgálni, amelyekről a másik nem írt.

A királyi esküvőről szóló beszámolókat remek esettanulmányként szolgálnak az információáramlás bemutatására. Bagno és Manfredi levelei körülbelül 3 hét alatt érhettek el Mantovába. Ez a menetidő napi 50-60 km megtételét jelenti, ami az összehasonlító vizsgálatok alapján egy nem kirívóan gyors lovasfutár

a pécsi és a váci püspök követek útján, Sárkány Ambrus pedig személyesen vett rész az ünnepeksorozaton. Acta Tomisiana i. m. 120. skk.

⁴⁷ 1518. május 23. ASMn AG E. V. 3. b. 533. 1v.

⁴⁸ Acta Tomisiana i. m. 136–137.

⁴⁹ 1518. május 23. ASMn AG E. V. 3. b. 533. 2r.

⁵⁰ *O. R. Lucchesi*: Dissertazioni sopra la terra di Tredozio e suo comune. Dissertazione III. Popolazione comparativa, e Tredoziesi illustri. L'industriale della Romagna toscana foglio mensile di agricoltura, pastorizia, manifatture, e commercio (1856), Cappelli, Rocca S. Casciano, 947–960., 955–959.

⁵¹ ASMn AG E. V. 3. b. 533. 2r.

⁵² *Vita del cardinale Ippolito I. d'Este scritta da un anonimo, con annotazioni*. Szerk.: Giuseppe Antonelli, Milano, Paolo Ripamonti Carpano, 1843. 22. Giuseppe Antonelli feltételezte, hogy Hippolit életrajzát Giovanni Girolamo Monferrato de Calcagnini írta, aki az udvartartásának a tagja volt, és Magyarországon tartózkodott 1517 és 1519 között, amint egy 1540-ben kelt levelében említette, hogy járt korábban Magyarországon és a német területeken.

⁵³ ASMn AG E. V. 3. b. 533.

tempójának felelt meg.⁵⁴ A Budáról május 23–24-én elküldött híradásoknak június közepére kellett megérkezniük Észak-Itáliába. Prospero június 1-jén már tudósította Isabellát az esküvő megtörténtéről, de részleteket még nem tudott.⁵⁵ Majd csak június 19-i dátummal számolt be az ünnepegekről, informátorai a bíboros környezetében tartózkodó Afranio kamarás és Hieronymo Garzato voltak.⁵⁶ Tekintve, hogy a Ferrara–Mantova-távolság közel 90 km szárazföldön a fent említett adatoknak megfelelően, kb. 2 nap alatt értek el a levelek egyik városból a másikba. Mindezzel együtt az információs versenyt Isabella nyerte, aki csak június 26-án válaszolt Prosperinek. Megköszönte a beszámolót, de egyben emlékeztette hűséges emberét, hogy ő már június 18-án (!) elküldte a Bagno és Manfredi leveleiről készült másolatokat.⁵⁷ Azaz Isabella hamarabb értesült mindenről első kézből – június 18. előtt –, mint ahogy Ferrarából informálták volna, Prospero levele csak megerősítésül szolgált. Az információk valóságtartalma ellenőrzésének módszere is tisztán látszik ebből a levélváltásból. A második, harmadkézből kapott információk szerepe nem elhanyagolható a megszerzett információk értékelése, felhasználása szempontjából. Prospero levele megerősítette Bagno és Manfredi beszámolóit, és feltételezhetően a bíboros környezetéből egyszerre küldték a leveleket Ferrarába és Mantovába. Sőt, Isabella jólétesültsége bizonyításaként ezeket a fontos, érdekes, hasznos információkat tartalmazó leveleket másoltatta és – mint látható – terjesztette is. Több hasonló levélmellékletéről van tudomásunk, amelyek sajnos nem maradtak ránk. Mivel Isabella megkapta az őt érdeklő információkat, a levelek további intézkedést nem igényeltek, így ráért válaszolni. Bagnónak július 2-án,⁵⁸ Manfredinek csak július 23-án válaszolt a május végi levélre. Mindkettőjüknek megköszönte a beszámolót, és külön kiemelte a Manfredi leveléhez csatolt inventariumot, amely nem maradt fenn, így sajnos nem tudjuk, hogy mit vett leltárba.⁵⁹ A hírversenyben nemcsak Isabellának volt fontos, hogy jobban értesült legyen a ferrarai udvarnál, hanem az udvaroncok is versenyeztek, hogy ki tudja színesebb, fontosabb történetekkel,

⁵⁴ Az adatokat vö.: *Kristóf Ilona: Travelling to Italy in the Summer of 1501. Lessons Learned from a Book of Accounts*, in *Chapters from the history of Italian-Hungarian relations*. Szerk.: Kristóf Ilona, Eger, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Líceum Kiadó, 2023. 107–130.

⁵⁵ 1518. június 1. ASMn AG E. XXXI. 2. b.1246. XXIX/633.

⁵⁶ 1518. június 19. ASMn AG E. XXXI. 2. b.1246. XXIX/639r.

⁵⁷ 1518. június 26. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 35. 76v, n. 243. A Bagno leveléről készült egyik másolat maradt fenn a Mantovai Állami Levéltárban az ASMn AG E. V. 3. b. 533. dobozban.

⁵⁸ 1518. július 2-3. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 35.84v., n. 269.

⁵⁹ 1518. július 23. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 35. 84v-85r., n. 270. A szituációból következően az esküvőhöz kapcsolódhatott az inventárium: esetleg az ajándékok, díszruhák, vendégek felsorolását, leírását tartalmazhatta.

üzenetekkel megörvendeztetni úrnőjét, és ezzel együtt a saját megbecsültségét is növelni. Visszatérő motívum Bagno leveleiben, hogy arra panaszkodott, hogy Manfredi érdekesebb tudósításokkal tudott szolgálni.⁶⁰ Ugyanis magyarországi tartózkodásuk alatt Manfredi alkalmi követként többször megfordult Krakkóban, és első kézből számolt be Bona Sforza várandósságáról, udvarhölgyeiről, és nem utolsósorban prémeket vásárolt Isabella megbízásából,⁶¹ míg Bagno a bíboros titkáráként jobbra Hippolit közelében tartózkodott, és igyekezett a legfrissebb híreket továbbítani, de úgy érezte, hogy Manfredi tapasztalataival és utazásaival nem tud versenyre kelni.⁶² Tisztán látható, hogy Bona Sforza várandóssága volt a továbbiakban a rivalizálásuk alapja. Manfredi már 1518. augusztus 5-én arról írt Mantovába, hogy a lengyel királyné gyermeket vár.⁶³ Bagno ezzel szemben csak szeptember 27-én erősítette meg a hírt, és még egyszer visszatért a királyi esküvőre, mintegy a saját érdemeit hangsúlyozva.⁶⁴ Végül Bagno került helyzeti előnybe, ugyanis 1519. január végén Manfredi Ferrarában tartózkodott, így az Egerbe érkező hírt Jagelló Izabella hercegnő születéséről Bagno továbbította Mantovába márciusban.⁶⁵ Néhány hónappal később, július elején Manfredi arról számolt be, hogy a lengyel királyné újra gyermeket várt.⁶⁶ A hírt azonban testvére, Giovanni Battista Manfredi cáfolta meg az év végén egy lengyelországi küldetéséből Egerbe visszatérve.⁶⁷

⁶⁰ 1518. május 23. *Óváry L.*: A Magyar i. m. 1099., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

⁶¹ 1518. június 15. Manfredi moszkvai hermelint próbál szerezni: *Óváry L.*: A Magyar i. m. 1102., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

⁶² A Manfredi fivérek Hippolit megbízásából gyakran voltak úton. Giandommaso Manfredi 1518. január 31. (ASMn AG E. XXXI. 2. b.1246 XXX/675v.) és február 9. (ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 35. 26 v-27r, n. 76.) között biztosan Ferrarában volt. 1518. április 6-tól Krakkóban volt az esküvőn. 1518. június 15. (*Óváry L.*: A Magyar i. m. 1102., ASMn AG E. V. 3. b. 533.) – augusztus 5. (*Óváry L.*: A Magyar i. m. 1107. ASMn AG E. V. 3. b. 533.) Krakkó; 1518. augusztus 19. után (*Óváry L.*: A Magyar i. m. 1108. ASMn AG E. V. 3. b. 533.) Krakkó; 1519. január 22. (ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 36.19v., n.69.) Ferrara; 1519. április 19. (ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 36. 19v., n.69.) Ferrara; 1519. május 15. után (ASMn AG E. V. 3. b. 533., ASMn AG E. LXI. 1. b. 1895. XIII. 191r.) Krakkó; 1519. okt. 3. előtt (ASMn AG E. LXI. 1. b. 1895. XIII. 196r-197r.) Krakkó; 1519. karácsony (ASMn AG E. LXI. 1. b. 1895. XIII. 196r-197r.) Krakkó?

Giovanni Battista Manfredi: 1518. május 1. (ASMn AG E. XXXI. 2. b.1246. XXX/706r.) Ferrara, Felonica; 1519. december 17. előtt (ASMn AG E. LXI. 1. b. 1895. XIII. 199r-200r.) Krakkó.

⁶³ 1518. augusztus 5. *Óváry L.*: A Magyar i. m. 1107., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

⁶⁴ 1518. szeptember 27. *Óváry L.*: A Magyar i. m. 1113., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

⁶⁵ 1519. március 7. *Óváry L.*: A Magyar i. m. 1120., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

⁶⁶ 1519. július 1. ASMn AG E. LXI. 1. b. 1895. XIII. 195r.

⁶⁷ 1519. december 17. ASMn AG E. LXI. 1. b. 1895. XIII. 199r-200r.

Ajándékok

Az Isabellát érdeklő dinasztikus hírek mellett Hippolit udvaroncai a magyarországi érdekességeket találták fontosnak. A különleges, egzotikus állatok, jelenségek leírása a jólétesültség egy másik aspektusát jelentette. A kuriozitások gyűjtése az önreprezentáció egyik jellemző formája volt a 15-16. században. A gyűjtés és ezen belül a különleges állatok birtoklása a fejedelmi hatalom erőteljes szimbóluma volt, különösen az egzotikus ragadozók, nagyvadak bírtak kiemelt fontossággal mint a virágzó diplomáciai kapcsolatok és a kultúrák közötti érintkezések bizonyítékai.⁶⁸ A kortársak közül Giovanni Pontano *De magnificentia* c. művében, amelyet Ferrante nápolyi királynak ajánlott, úgy ítéli meg, hogy a nagyvadak (medvék, gepárdok, oroszlánok stb.) birtoklása a királyi tekintély reprezentációja, és az uralkodók közötti ajándékozás az állatot mintegy követi státuszba emeli, hiszen jelenlétével és értékével emlékezteti új gazdáját a küldő személyére.⁶⁹ Nem véletlen, hogy 1517 őszén Hippolit is hatalmas állatállományal indult Magyarországra. A számadáskönyvek és életrajzírója⁷⁰ szerint 250 kutyát, 40 vadászhalót, 4 különleges lovat, 20 különböző fajta ragadozómadarat,⁷¹ 2 gepárdot⁷² és az állatok tetemes felszerelését hozta magával.⁷³ Hippolitról közismert volt, hogy rajongott a vadászatokért.⁷⁴ De ez a népes állatsereglet nemcsak a bíboros szórakozását volt hivatva biztosítani, hanem az önreprezentációjának a része is volt. Az egzotikus állatokat gyakran használták ünnepi felvonulásokon az uralkodó hatalmát szimbolizálva. Nincs okunk azt feltételezni, hogy 1517 decemberében Hippolit nem használta ki az alkalmat, és ne a leglátványosabb külsőségek között vonult volna be Budára, majd január elején Egerbe is.⁷⁵ A

⁶⁸ Sarah Cockram: Interspecies understanding: exotic animals and their handlers at the Italian Renaissance court. *Renaissance Studies* Vol. 31. (2017) No.2. 277–296. 278.

⁶⁹ Cockram, S.: Interspecies i. m. 282.

⁷⁰ Vita del cardinale i. m. 33–35.

⁷¹ A számadáskönyv adatai szerint volt közöttük: *zirifalcho*: vándorsólyom (*Falco peregrinus*), *astore*: héja (*Accipiter gentilis*), *falcone*: sólyom, vándorsólyom, *lainero*: kabalasólyom (*Falco biarmicus*), *sparaviero*: karvaly (*Accipiter nisus*).

⁷² Volt az állatok között egyébként pulyka is: ASMo Cancelleria Ducale (a továbbiakban: CD) Amministrazione dei Principi (a továbbiakban: AP) 800, c. 72v.

⁷³ Vita del cardinale i. m. 21.

⁷⁴ *Enrica Guerra*: La caccia del cardinale: il caso di Ippolito I d'Este. In: *Le caccie reali nell'Europa dei principi*. Szerk.: Andrea Merlotti. Firenze 2017. 195–205. Tommaso Manfredi nem sokkal a Magyarországra történő elindulás előtt, 1517. szeptember 9-én Codigoróból számolt be Isabellának az aktuális vadászatokról: ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1246. XVIII/448r.

⁷⁵ Az utazás szervezésével részletesen „Spexa per andare in Ongaria” Un tentativo di ricostruzione della comitiva di Ippolito I d'Este in Ungheria nel 1517 c., közeljövőben megjelenő tanulmányomban foglalkozom.

gepárdokat azontúl, hogy emelték a kíséret méltóságát, egyrészt vadászatra, másrészt ajándékkul szánta.⁷⁶ A ferrarai hercegi udvar a 15. század végén sok egyéb mellett abból a szempontból is kivételesnek számított, hogy jóval nagyobb számban tartottak értékes macskaféléket a többi észak-itáliai udvarhoz képest.⁷⁷ Bagno 1518. május 23-án kelt leveléből tudjuk, hogy Hippolit értékes lószerszámokat, két lovat, két hatalmas kutyát, az egyik gepárdot és arannyal díszített kelméket vitt ajándékba a krakkói udvarba.⁷⁸ Nem ez volt az első alkalom, hogy Hippolit fejedelmi vadat ajándékozott. 1508 végén érkezett Nagyszombatba Ercole Pio, Hippolit új egri kormányzója is, és magával hozta ura ajándékait, többek között egy gepárdot, vadász kutyákat és sólymokat is.⁷⁹ Azonban 1510. április 25-én Ercole Pio már arról számolt be urának, hogy II. Ulászló is többször vadászott felettébb sikeresen a gepárdokkal, és továbbajándékozta Krakkóba, a lengyel királynak a gondozójával, Rizzóval együtt.⁸⁰ Akár a továbbajándékozott gepárd miatt, vagy csak az uralkodói nász presztízse miatt döntött Hippolit a pompás vad ajándékba adása mellett, úgy tűnik, hogy Zsigmond krakkói udvarába nem 1518-ban került először vadász gepárd. Mivel a gepárdok gondozása, idomítása, tanítása speciális tudást igényelt, nemcsak az emberekhez, hanem a vadászathoz, a lóháton való utazáshoz is szoktatni kellett őket, ezért az egzotikus állatok gondozói kiemelt szerepet töltek be az udvarban, és nélkülük nem volt értelme a bőkezű ajándékoknak.⁸¹ Jó okkal feltételezhetjük, hogy 1518-ban az egyik gepárd és a gondozója maradt Krakkóban, ugyanis Hippolit 1517–1520

⁷⁶ A forrásokban jobbára *pardo*, ritkábban *leopardo/leonpardo* néven szerepelnek a nagymacskák. Az azonosításuk azonban problémás, mert gyakran megkülönböztetés nélkül használták ugyanazt a nevet a tizenötödik és tizenhatodik században a nagy egzotikus állatok bármelyikének a megnevezésére. A *gattopardo* név pedig csak a 16. század második felében terjedt el. Mivel a leopárdokat (*Panthera pardus*) nem lehet „házasítani” és vadászatra idomítani, és jellemzően nagyobb zsákmányra vadásznak, ez azt jelenti, hogy veszélyt jelentenek az emberre. A gepárdok (*Acinonyx jubatus*) ezzel szemben inkább közepes termetű állatok, patásokat támadnak meg, amelyek testének tömege körülbelül fele a sajátjuknak. Emiatt a gepárdok általában nem támadnak meg felnőtt embereket, és idomíthatóbbnak bizonyultak. A képi ábrázolások alapján (a foltok, a pofájuk formája, testalkatuk) azonban egyértelműen azonosítható, hogy gepárdokkal vadásztak korabeli udvarokban. *Cockram, S.: Interspecies i. m. 288., Angelica Groom: Exotic Animals in the Art and Culture of the Medici Court in Florence. Rulers & Elites Comparative Studies in Governance. Volume 16. 2018. 119.*

⁷⁷ *Groom, A.: Exotic animals i. m. 37.*

⁷⁸ *ASMn AG E. V. 3. b. 533. 1v.*

⁷⁹ *ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 4/6,3; Vestigia 1755–1756., Domokos György: A Jámbor Herkules. Estei Hippolit bíboros egri kormányzója, Ercole Pio beszámolója Magyarországról 1508–1510. Budapest, 2019. 61.*

⁸⁰ *ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 4/6,16; Vestigia 1773., Domokos, Gy.: A jámbor i. m. 18–21., 161.*

⁸¹ *Cockram, S.: Interspecies i. m. 289.*

közötti kíséretét vizsgálva az indulást rögzítő kiadásokon túl nincs adatunk arról, hogy a párducok gondozói végig Egerben tartózkodtak volna, és vissza is tértek volna Ferrarába.⁸² Ellenben az 1520. évi visszaút számadásaiban megjelent Rizzo neve, aki valószínűleg azonos lehetett az 1510 óta Krakóban tartózkodó állatgondozóval.⁸³ Feltételezhetően ő tért vissza Krakóból, és a másik, Egerben maradt, gepárdnak viselte gondját.

A magyar és lengyel udvarba ajándékozott gepárdokon túl több példán keresztül is illusztrálhatjuk, hogy az ilyen ajándék királyi kiváltság volt, illetve valóban nagy létszámban éltek vadászgepárdok a ferrarai udvarban. 1510 augusztusában Bloisból számolt be a mantovai követ, Jacopo d’Atri, két „ferrarai” gepárd megérkeztéről a francia udvarba. Aztán pontosított, hogy a vadakat továbbküldik majd Angliába, VIII. Henrik királynak, hogy megnyerjék a jóindulatát. A levélből az is kiderül, hogy mivel a francia király rajongott a pompás nagymacskákért, a bíboros, Hippolit, a következő hónapokban egy újabb gepárdot ajándékozott XII. Lajosnak.⁸⁴ Sajnos nem sokat tudni róla, de a számadáskönyvi adatok alapján feltételezhető, hogy Hippolit a fivéréből függetlenül egy jelentős állatállományt birtokolt. 1517 őszén, a Magyarországi indulás előtti időszakban rendszeresen 6 gepárd és a hozzájuk tartozó személyzet kiadásai jelentek meg a számadáskönyvekben.⁸⁵ A fenti gepárdadományozások egyértelműen bemutatják, hogy Ferrarában kiváló szaporulattal bírtak a nagymacskák, és az Estei fivérek ki is használták az értékes állatokat, és kiválóan együttműködtek a családi célok diplomáciai megvalósításában. Jellemzően az 1482–1484-es háborúban Velence által megszállt területek visszaszerzése volt a prioritás, és ehhez vették igénybe a francia király szövetségét. Az itáliai háborúban végig a francia szövetség fenntartására és kibővítésére törekedtek, ki-ki a saját kapcsolati hálóját felhasználva és az anyagiakat nem sajnálva igyekezett előmozdítani közös ügyeiket, és a koronás fők lenyűgözésére törekedtek. Ebből a szempontból a Hippolittal közvetlenül kapcsolatba kerülő Jagelló II. Ulászló és Jagelló I. Zsigmond presztízsét volt hivatva kiemelni a nagylelkű ajándék.

A másik gepárd sorsát követve a középkori és reneszánsz udvari vadász kultúra irányába szükséges tenni egy rövid kitérőt. Az egzotikus nagymacskákkal való vadászat szokását Európa legtöbb jelentős udvarában, beleértve a fejedelmi udvarokat is (Milánó, Ferrara és Mantova), az uralkodó elit keletéről átvette, a gepárdokkal való vadászatot már a 14. század vége óta folytatták. A fejedelmek

⁸² A két gepárd gondozója, Gulielmo és familiárisa, Alfonso szerepel az utazók közt: ASMo CD AP 823. 11r.

⁸³ E. Kovács P.: Egy középkori utazás i. m. 114.

⁸⁴ Cockram, S.: Interspecies i. m. 289.

⁸⁵ ASMo CD AP 800. 56r.

mindegyike falakkal körülvett vadasparkokat alakított ki az ilyen reprezentatív vadászatok megrendezésére. Ezeket általában *paradeisos* (a Paradicsom) néven emlegették, amelyek nagy nyitott terepet, erdős területeket, őshonos és egzotikus vadakat és pazar épületeket foglaltak magukba, amelyek az állomány és gondozóik és nem utolsósorban a vendégek, a vadászok elhelyezésére szolgáltak. A nagy vadrezervátumokat és a zárt parkokat a „politikai hatalom” és a „szuverenitás” jelképeinek tekintették, mivel ezekben a terekben a vadon élő állatok és vadászok az uralkodónak a föld-, az erőforrások, az állatok és az emberek feletti uralmát szimbolizálták. Másrészt ez a gyakorlat azt sugallta, hogy az egzotikus vadászathoz elengedhetetlen a pompa és a luxus.⁸⁶

Ferrara urai egy nagy vadasparkot alakítottak ki a Belfiore nyaralópalota (*delizia*) körül a várostól északra fekvő birtokukon, ahol eleinte pávákat, struccokat és más vadállatokat tartottak. Ezen a területen a Barco néven ismert, fallal körülvárt parkot Estei I. Herkules herceg hozta létre 1471-ben, maga a vadászterület több mint ezer hektárt foglalt magába, északon a Póig, keleten a Francolino, nyugaton a Pontelagoscuro falvakig húzódott. A falakon belül a szemtanúk szerint szimmetria és rend, szabályosság uralkodott, a 15. század embere a földi paradicsomot ilyennek képzelte. Gyümölcsösök, rétek, ligetek váltogatták egymást, a kőhidakkal koronázott öntözőcsatornák között a fenntartásért felelős munkások kunyhói bújtak meg. Különböző exkluzív eseményeket szerveztek, úgymint lóversenyeket, és itt tartották a *chase de pardi* (vadászat idomított gepárdokkal) alkalmait is, amely jellegzetes vadászattá vált.⁸⁷

A magyarországi vadasparkok létezéséről már a 13. századból vannak adataink, mind királyi, mind magánbirtokban léteztek olyan elkerített területek, amelyek a vadászati célokat és a vadállatok tenyésztését szolgálták.⁸⁸ Egerben is létezett püspöki vadaspark. A Bakóc Tamás egri püspöksége alatt készült számadáskönyvek (1493–1496)⁸⁹ és Estei Hippolit fennmaradt számadáskönyvei (1500–1508) egyaránt beszámolnak a 3 fő személyzet fizetségéről, a kapuk és

⁸⁶ Groom, A.: Exotic animals i. m. 1112–1113.

⁸⁷ Marco Folini: Le residenze di corte e il sistema delle Delizie fra medioevo ed età moderna. In F. Ceccarelli – M. Folini (szerk.) *Delizie estensi. Architetture di villa nel Rinascimento italiano ed europeo*. Firenze 2009, 79–135. 118–121.; *Thomas Tuohy: Herculean Ferrara. Ercole d'Este (1471–1505) and the invention of a ducal capital*. Cambridge 1996., 244–245.; 342–343.; Groom A.: Exotic animals i. m. 28.

⁸⁸ Bővebben: *Zolnay László: Vadászatok a régi Magyarországon*. Budapest 1971.; *Csiffáry Gergely: A régi Magyarország vadaskertjei és azok jelentősége*. In: Ekler Péter (szerk.): *Közgyűjteményi tudományos napok II–III*. Eger–Kecskemét. A 2004. március 25-i és 2004. november 24-i konferenciák előadásai. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2008., 83–113.

⁸⁹ *Kandra Kabos: Bakócs-codex vagy Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadó-könyve 1493-6 évekről*. Eger, 1887. 31., 32., 42., 49, 76., 81.

zárak javításáról, illetve bizonyosan volt több mesterséges haltenyésztő medence is kialakítva a park területén.⁹⁰ A város későbbi ábrázolásai egyértelműen a várostól délre, az Eger-patak partján elterülő területre lokalizálták a püspöki vadasparkot – ma részben az Érsekkert található a helyén.⁹¹ Valójában az oszmán ostromok és a hódoltság után alapították újra az egri püspökök a vadasparkot, így a középkori kiterjedéséről, pontos funkciójáról nincsenek egyértelmű adataink. Mindenesetre valószínűsíthető, hogy az 1518 januárjában érkező püspöki állatállományt a vadasparkban tudták elhelyezni a gepárdokkal együtt.

Vadászatok

A fentiek alapján az is kézenfekvő volt, hogy az udvaroncok Hippolit vadászkalandjait ecsetelték színes leírásaikban nemcsak Isabellának, hanem Frigyesnek is címezve. Az 1518 januárjában Egerbe érkező bíborost és kíséretét eleinte a számukra szokatlan időjárás és a vadászatok foglalták le. Bagno első levelében 1518. január 7-én Gonzaga II. Frigyesnek egy havas vadkanvadászatról számolt be, amelynek során 2 vadkant ejtettek el háló nélkül.⁹² Majd február 21–22-én számol be előbb Frigyesnek, majd Isabellának a közelmúlt történéseiről. Frigyesnek írt a férfias témákról: Hippolit legutóbbi, majdnem balul elsült medvevadászatáról, ahol végül uruk lélekjelenléte mentette meg a jobbágyok életét, akik fel akarták tartóztatni a megsebesített medvét, de végül a püspök győzedelmeskedett az anyamedve felett. Ugyanebben a levélben számolt be egy nagyszerű énekesmadár-vadászatról és az ezt lehetővé tevő Eger környéki meleg vizes forrásokról. Illetve az ekkor még szórakoztatónak tartott férfias karneválról, amikor is az ifjak egy gyűrűfutamhoz hasonló groteszk lovagi tornát szerveztek, amely során egymás kipárnázott testét és a fejükre erősített abroncsot, illetve koszorút botokra erősített késekkel próbálták megszúrkalni.⁹³ Mindezzel otthonuk vidám karneváli mulatságait próbálták megidézni, mert bálokról, színielőadásokról szó sem lehetett, hiszen egy bíboros kísérete kizárólagosan férfiakból, klerikusokból és a személyzetből állt, Eger környékén pedig az olasz módit ismerő hölgytársaságra nem lehetett számítani. Ezzel szemben a másnapi (febr. 22.) Isabellának szánt levelében egészen más témákat érintett. Az időjáráson és a tervezett esküvőn túl egy kifejezetten az őrgrófné kíváncsiságának megfelelő

⁹⁰ E. Kovács Péter: *Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508 – A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 4.* Eger, 1992. 102., 204., 206., 209., 343., 359.

⁹¹ Csiffáry G.: *A régi i. m.* 90–91.

⁹² 1518. január 7. Óváry L.: *A Magyar i. m.* 1092., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

⁹³ ASMn AG E. V. 3. b. 533.

témával rukkolt elő. Egy különös, számára ismeretlen állatról készített leírást és rajzot. A kisebb-nagyobb túlzásokat leszámítva biztosak lehetünk benne, hogy a Magyarországon és Lengyelországban élő bölényeket írta és rajzolta le.⁹⁴ Bagnó egyébként ezekben a levelekben panaszkolta, hogy unta magát Egerben, a vadászat nem neki való szórakozás volt. A későbbiekben már jobbára csak Hippolit számolt be az unokaöccsének a vadászatokról.

Egzotikumok, gyűjtőszendvedély

A rajz a bölényről telitalálatnak bizonyult, felkeltette az őrgrófné érdeklődését, aki maga is kedvelte az egzotikus állatokat. 1508-ban firenzei ügynökökön keresztül hozatott cibetmacskát Afrikából. Mivel a végbélmirigyük váladéka kozmetikai és gyógyszeralapanyag volt, a saját kozmetikai receptjeinek megvalósításához volt szüksége rájuk.⁹⁵ Emellett a különös, egzotikus, érdekesnek, értékesnek tartott tárgyakat gyűjtötte szendvedéllyel, tulajdonképpen a *studiolója* is a wunderkamerek egy bizonyos típusa szerint értelmezhető, hiszen ez a korszakra jellemző általános jelenség volt, ahogy ma is látható a mantovai *Palazzo Ducale*-ben a hercegi csodák gyűjteményének egy része. Az egzotikus állatok gyűjtése és megőrkítése a 16. század második felétől vált mindent elsöprő divattá, a nagy földrajzi felfedezések következtében nemcsak Afrikából, hanem az újonnan felfedezett világokból is tömegesen érkeztek Európába egzotikus állat- és növényfajok, a birtoklásuk pedig presztízskérdéssé vált. A század elején a ritkaságokról készült rajzok még szintén komoly értékkel bírtak, tulajdonosuk kapcsolatrendszerét, jólérsétségét mutatták be a külvilágnak. 1516-ban Gonzaga Ferenc őrgrófnak számolt be római embere Raffaello legújabb munkájáról, ami a pápa különleges, Annone nevű fehér elefántjának a képmását jelentette. Az elefánt még 1514-ben érkezett Rómába a portugál király ajándékeként egy rinocéroszal együtt, amely feltehetően még a hajóút során elpusztult. A kép az elefántról elkészült, ugyan ma már nincs meg, annyit tudni róla, hogy a még ugyanebben az évben az elpusztult állat síremlékét díszítette.⁹⁶ A különleges élőlények megőrkítésének az információ megosztásán, az egyéni presztízsz reprezentálásán túl volt egy olyan vetülete is, amint a fenti példa is mutatja, hogy a kellő szakértelem híján

⁹⁴ ASMn AG E. V. 3. b. 533. Az állat azonosítása: *E. Kovács Péter: Őstulok vagy bölény? Az itáliai nemesek és a magyarországi fenevad (Adalékok a középkori Magyarország faunájához). Történelmi Szemle XLVII (2005)1–2:89–98.*

⁹⁵ *Cockram, S.: Interspecies i. m. 283.*

⁹⁶ *Vincenzo Farinella – Francesco P. di Teodoro: Santi (Sanzio) Raffaello. In: Dizionario Biografico degli Italiani 90. 2017.*

ezeknek az egzotikus állatoknak, illetve növényeknek kicsi volt a túlélési esélye az európai udvarokban, a képi ábrázolás viszont bizonyító erejű volt. A század végére egyes udvari festők – pl. Jacopo Ligozzi Firenzében – megrendelőjük elvárása szerint már-már katalogizálva készítettek élethű képeket a vadasparkok lakóiról, a tulajdonosok gazdagságát bemutatva.⁹⁷ A mi esetünkben az 1518 telének vadászkalandjait megörökítő levél mellékleteként elhíresült leírásról és a Bagno által készített rajzról volt tudomása a kutatásnak. A bölény rajza valóban megérkezett Mantovába, de Isabella válaszáinak regisztrumkötetéből kiderül, hogy Bagno elkésett (ismét). Ugyanis Isabella 1518. február 9-én (12-13 nappal Bagno leveleinek kelte előtt) a január vége óta Ferrarában tartózkodó Manfredinek írta meg, hogy köszöni a bíboros ajándékát – egy dobozka aszalt szilvát – és a képet, amelyet küldött. Már E. Kovács Péter is felfigyelt arra, hogy két különböző levélben esik szó a bölény leírásáról, és a szöveg alapján valószínű, hogy Bakóc esztergomi vadasparkjában láthatták először.⁹⁸ Az elmúlt években feltárt anyagnak köszönhetően már biztosan tudható, hogy két rajz készült, és a körülmények is egyértelműbbek. Nos, amikor Hippolit és kísérete megérkezett Budára 1517 decemberében, egy esztergomi kitérővel mentek csak Egerbe. 1517. december 17-én Hippolit Esztergomból írt a fivérének.⁹⁹ Valószínűleg ekkor láthatták ezt a furcsa állatot, de Manfredi hamarabb vihette el a róla készült rajzot Ferrarába és majd Mantovába, mint az Bagnónak is eszébe jutott volna. Bagno a következő, március 4-i levelében Gonzaga II. Frigyesnek számol be ura és a lengyel király terveiről, küldött a fiatalembernek egy kést is, valamint egy külön üzenetet Isabellának, amely szerint nem volt ideje másik rajzot készíteni a különös fenevadról.¹⁰⁰ Sejthette, hogy elkésett? Március 29-én válaszolt Isabella Bagno február 22-én kelt levelére. Megköszönte az állatról a leírást, és egyértelművé tette, hogy már van képe róla, de valójában hasznos lesz, ha több is lesz belőle, és hogy mérsékelje Bagno csalódottságát, felkérte egy részletes esküvői beszámolóra.¹⁰¹ Amint láthatjuk, bölényügyben Bagno elvesztette az információs versenyt Manfredivel szemben, nem meglepő tehát, hogy az esküvői tudósításokba oly nagy vehemenciával fogott, ki kellett köszörsülni a csorbát. A biztonság kedvéért május végén az esküvői beszámoló részeként azért még egyszer visszatért a bölényekre. Kihangsúlyozta, hogy Lengyelországban is élnek nagy számban

⁹⁷ Groom, A.: *Exotic animals* i. m. 256.

⁹⁸ E. Kovács Péter: *Őstulok* i. m. 95–97. A két kérdéses levél 1518. február 22-én és március 4-én kelt.

⁹⁹ ASMo Casa e Stato (a továbbiakban: CS) 137. 1688-XVI/27.

¹⁰⁰ Óváry L.: *A Magyar* i. m. 1097., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

¹⁰¹ ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 35. 45v, n. 142.

és különböző méreteken.¹⁰² Mintegy azt akarta sugallni, hogy nem is annyira különlegesek és ritkák, azaz valójában nincs jelentősége, hogy későn küldte a rajzot. A hercegi testvérek közötti levélváltásokból későbből is vannak adataink arról, hogy különleges állatokról készült rajzok utaztak Ferrara, Eger és Mantova között. 1519. április 6-án írt Hippolit a fivérének, Alfonznak Ferrarába. Levelében megköszönte a küldött madárportrét. A rajzon szereplő madarat Alfonz látta személyesen a francia király udvarában, egy olyan szigetről került a francia udvarba, amelyet a közelmúltban fedezett fel a portugál király.¹⁰³ Ezzel együtt Hippolit is viszonzni akarta bátyja figyelmességét, és megígérte, hogy küld neki rajzokat az egri udvarában élő két tevéről, amelyeket Bona királynétól kapott ajándékba.¹⁰⁴ Egyébként egy jó kiállítású fehér és barna tevéről volt szó, amelyeknek az értéke és egzotikuma természetesen fel sem ért a nagyragadozókéval, a cibetmacskákéval vagy a soha nem látott, újonnan felfedezett állatokéval, de Hippolit nem engedhette meg magának, hogy valami említésre méltóval ne rukkoljon elő. Pár nappal később, 1519. április 18-án Isabella az akkor Ferrarában tartózkodó Manfredinek küldött leveléhez mellékelte egy rajzot, amely egy kaméleont ábrázolt. Az örgrófné nem kis büszkeséggel említette, hogy a francia udvarból kapta az eredeti képet, és hogy a különlegességét kidomborítsa, megjegyezte, hogy rajta kívül csak a császárnak küldtek belőle, ő pedig a másolatát Egerbe a fivérének szánja.¹⁰⁵ A levél igencsak sürgős volt, alig egy nap alatt meg is érkezett, mert Manfredi másnap már válaszolt is Isabellának. Nyugtázta a küldemény megérkezését, és ígéretet tett a másnapi továbbításra.¹⁰⁶ Ez a néhány, Magyarországot is érintő levélváltás is kitűnően példázza a 16. század elejének információéhségét, és ezek kontextusában értékelhetők a Magyarországról küldött információk. Érdeemes azt is megfigyelni, ahogy Isabella a különböző státuszú levelezőpartnerekkel kommunikált, a regiszterek megfelelő változatosságát használva. Kifejezetten érzékelhető, amint Bagnót és Manfredit versenyezteti a bölény rajzának ügyében. A különleges állatok rajzai felhívják a figyelmet a levelekben megjelenő ajándékozás konvencióira is. Az önreprezentációjának szerves részét képezte a

¹⁰² 1518. május 23. Óváry L.: A Magyar i. m. 1099., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

¹⁰³ A portugálok 1512-ben érték el a Fűszer-szigeteket (Maluku-szigetek Indonéziában). A kortárs utazók itt láttak először paradicsommadarakat és rengeteg, változatos színű papagájt. Elsődleges forrás 1524 körül: *Antonio Pigafetta: Relazione del primo viaggio intorno al mondo*. 2021, Independently Published. Tomé Pires portugál diplomata és utazó leírása (1512–1515): *The Suma Oriental of Tomé Pires*, Ford: Armando Cortesão, (Hakluyt Society, 1944. Illetve Duarte Barbosa portugál utazó beszámolója (1516 körül): *The Book of Duarte Barbosa*, Ford: M. Longworth Dames, Hakluyt Society, 1918.

¹⁰⁴ ASMn CS 137. 1688-XVI/31.

¹⁰⁵ ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 36. 49r., n. 160.

¹⁰⁶ ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. IX. 183r.

jólértesültség imázsa, és méltóságából adódóan el is várta az ajándékok jelentette gesztusokat, amelyek egyben a lekötelezettség és a szívesség jeleiként is működtek.¹⁰⁷ Nemcsak a rajzokról szólt, hanem a fivére által küldött aszalt szilvát, a Jagelló Zsigmond nevében neki ajándékba küldött 22 szál szalámit is külön kiemelte leveleiben.¹⁰⁸ Mint *patrona* jelenik meg az ajándékok küldésében is. 1518. október 14-én írta Cistarellinek, hogy ajándékot készíttet Hippolitnak. Nyilván a bácsi országgyűlésre és a fenyegető török veszélyre reagálván olyan párnaszerű, a 16. század elején használatos sapkákat (*scuffiotti*) készült küldeni fivérének,¹⁰⁹ amelyeket akár katonai sisak alatt,¹¹⁰ akár értékesebb, arannyal hímzett változatban reprezentatív kalapok alatt viseltek a férfiak, hogy a hosszú hajviselet ne akadályozza őket.¹¹¹ Ezzel együtt ez a fejfedő természetesen nemcsak praktikus funkciót töltött be, hanem a társadalmi státusz és divat kifejezője is volt.

Hippolit annak ellenére elég visszafogottan kommunikált Mantovával, hogy úgy tűnik, lényegesen jobban érezte magát Egerben, mint az udvartartása. 1517 november-decemberében jelezte rokonainak Mantovába, hogy megérkezett Magyarországra,¹¹² ezenkívül nővérének írt ritkás levelei inkább udvarias formuláknak tűnnek, amelyekben hazatérési terveit taglalta.¹¹³ Az idő haladtával az is lemérhető a leveleken, hogy az évekre Egerben ragadt bíborosi kíséret egyre csalódottabb, reményvesztettebb lett a hazatérést illetően. Ami 1517–18 telén még megörökítésre méltó különleges élmény volt, egy évvel később már a panaszok állandó forrását jelentette.

A bíboros személyesen viszont sógorának és unokaöccsének kitartóan és kizárólagosan férfias és privát témákról írt: lovak, lószerszámok, kések beszerzéséről,

¹⁰⁷ Cockram, S.: Epistolary i.m. 23.

¹⁰⁸ 1518. június 26. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 35. 76v, n. 243.

¹⁰⁹ 1518. október 14. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 36. 6v., n. 21.

¹¹⁰ A scuffiotto egyértelmű ábrázolása a National Galleryben Francesco Granacci egy fegyveres férfit ábrázoló festményén látható. <https://www.nationalgallery.org.uk/research/research-resources/exhibition-catalogues/building-the-picture/place-making/granacci-portrait-of-a-man-in-armor> (Letöltés dátuma: 2025. május 31.)

¹¹¹ Girolamo Romanino kortárs (1515–1517) portréján látható, hogy a reprezentatív viselet része is volt. <https://www.rct.uk/collection/406370/portrait-of-a-man> (Letöltés dátuma: 2025. május 31.) Vagy Giuliano de' Medici, Nemours hercege kortárs portréján immár kifejezetten hajhálóra emlékeztető scuffioto látható: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/437373> (Letöltés dátuma: 2025. május 31.)

¹¹² 1517. november 30. Győr: Óváry L.: A Magyar i. m. 1088., ASMn AG E. V. 3. b. 533., 1517. december 13. Buda: Óváry L.: A Magyar i. m. 1089., ASMn AG E. V. 3. b. 533. Fivérének, Alfonznak írt útközben is: 1517. október 26. Felonica: ASMo CS 137. 1688-XVI/25., 1517. november 8. Hall: ASMo CS 137. 1688-XVI/26.

¹¹³ 1519. április 10. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1197., 1519. június 20., 1519. június 22. ASMn AG E. V. 3. b. 533., ASMn AG E. LXI. 1. b. 1895. XIII. 192, 1r.

vadászatokról.¹¹⁴ Az állatok beszerzésére visszatérve egy gondolat erejéig: nemcsak Hippolit, hanem sógora is rajongott a lovakért. A ferrarai és a mantovai istálló is kivívta a kortársak elismerését. A különböző – magyar, lengyel, török – lovak beszerzése állandó témája volt a magyarországi levelezésnek, és a számadáskönyvekben is jelentős tételt alkottak az istálló kiadásai,¹¹⁵ nem csak 1517 és 1520 között. Azonban Hippolit Bagnóékkal ellentétben lelkesülten számolt be a vadászatokról még 1519-ben is. Az előző évhez képest már nem az udvaroncok versenyeztek a karneváli groteszk játékok és a téli vadászatok leírásában, hanem maga a bíboros írt unokaöccsének töretlen lelkesedéssel. Hippolit szerint az az évi karneválon is jól szórakoztak: a fiatalok és öregek harcát adták elő, és remekül sikerültek a medvevadászatok: *le più belle caccie del mondo Christiano*.¹¹⁶ Politikáról viszont nagyon tudatosan szót sem ejtett. Teljesen érthetően magyarországi ügyeibe nem avatta be személyesen a rokonokat, az európai jelentőségű 1519. évi császárválasztást megelőző kampányban pedig kizárólagosan Ferrarával kommunikált.¹¹⁷ Szinte kizárólagosan az ügynökein keresztül juttatta el az információkat akár a fivérének, akár a sógorának vagy az unokaöccsének.

Belpolitika

A korábban tárgyalt témákhoz képest csak elenyésző mértékben jelentek meg a Hippolithoz kötődő magyar belpolitikai események az udvaroncok leveleiben. Jellemzően inkább illusztrációnak szánták a rövidebb összefoglalókat az 1518. évi országgyűlésről, a török kérdéstről, részletezték Hippolit erőfeszítéseit a tapolcai apátság *commendájának* visszaszerzése érdekében. Ezek a tudósítások jóval felületesebbek, kevésbé részletesek, általuk a bíboros személyének fontosságát hangsúlyozták. Az újabb és újabb magyarországi események csak hátráltatták őket a hazatérésben. 1518 tavaszának optimizmusa hamarosan szertefoszlott. Bagno 1518. szeptember 27-én már egészen biztos volt benne, hogy januárnál hamarabb nem, de leginkább csak a következő tavasszal térhetnek vissza.

¹¹⁴ 1518. február 28. ASMn AG E. V. 3. b. 533., 1518. május 30. ASMn AG E. V. 3. b. 533., 1518. augusztus 5. *Óváry L.*: A Magyar i. m. 1106. ASMn AG E. V. 3. b. 533., 1518. december 29. ASMn AG E. V. 3. b. 533., 1519. október 12. *Óváry L.*: A Magyar i. m. 1124., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

¹¹⁵ Például 1503. augusztus 9-én 8 lovat indítottak útnak Ferrarába. *E. Kovács P.*: Estei Hippolit i. m. 196., 1507 kora nyarán 17 lovat vittek Ferrarába. *Uő*: 254. Az egri istállóban 1508-ban 16 igáslovat és 12 hátslovat tartottak nyilván. *Uő*: 341.

¹¹⁶ 1519. április 4. *Óváry L.*: A Magyar i. m. 1121., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

¹¹⁷ Hippolit magyarországi tevékenységének a feltárása az új források alapján egy külön tanulmányt igényel.

Hippolit ekkor már úton volt a bácsi országgyűlésre, és várható volt, hogy a visszaújtjukat ismét elodázzák.¹¹⁸ A Hippolit mindennapjait érintő beszámolók közül kétségtelenül Manfredi 1519. június végi levele a legérdekesebb. Ebben a levélben beavatta az olvasót ura budai napirendjébe is. Hippolit csak május végén-június elején érkezett meg Budára, miután a közelgő császárválasztásban korteskedő francia követek elhagyták az országot. Részt vett a nádorválasztáson, és maradt a fővárosban, hogy a tapolcai apátság *commendáját* megerősítse. Minden nap részt vett a királyi tanácsban, délután egy vagy két órára ment, és általában háromig, négyig maradt, de nem ritkán akár öt óráig is elhúzódott a munka. Manfredi érezhető indulattal korholta urát a levélben, hogy nem volt egy szabad órája sem, és ideje lenne már visszatérni Itáliába a vidám élethez (*vita allegra*). Némileg értetlenül állt Hippolit politikai aktivitása előtt, mert egyszerűen árulóknak (*traditori*) tartotta a magyar urakat: az elmúlt két év belpolitikai tapasztalatait foglalta össze ilyen sommásan.¹¹⁹ Néhány napon belül Isabella megkapta a választ fivére szokatlan magyarországi aktivitásának okára. Július 1-jén szintén Budáról Manfredi jelentette, hogy a király a bárók jelenlétében megerősítette Hippolitot a tapolcai apátság *commendájában*. Erre a hírre újból a bizakodás vett erőt az egész kíséretben és Hippoliton is, hogy immár hamarosan hazatérhetnek.¹²⁰

Császárválasztás 1519-ben

A vizsgált időszakban feltűnik, hogy 1519. március eleje és június közepe között szokatlanul nagy volt a csend, sem Bagno, sem Manfredi, sem maga a bíboros nem jelentkezett újabb hírekkel Mantovában. A hosszú hallgatás oka az aktuálisan zajló politikai eseményekben keresendő.¹²¹

Ugyanis I. Miksa császár 1519. január 12-én hunyt el. A császári trónért két esélyes jelölt vetélkedett: Habsburg Károly spanyol király és I. Ferenc francia

¹¹⁸ Óváry L.: A Magyar i. m. 1113., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

¹¹⁹ 1519. június 22. Manfredi Isabellának írt levele: ASMn AG E. LXI. 1. b. 1895. XIII. 193r.

¹²⁰ ASMn AG E. LXI. 1. b. 1895. XIII. 195r.

¹²¹ A ferrarai udvarral történő kapcsolattartás alapján az alábbi vázlatnál sokkal pontosabban lehet rekonstruálni az eseményeket, de ez az elemzés szétfeszítené a jelenlegi kereteket, és az Isabellának küldött levelek, információk szempontjából új szempontokat már nem vet fel. Ezeknek a leveleknek a feldolgozását a későbbiekben külön tanulmányban kívánom megjelentetni. A témával részben foglalkozott korábban: E. Kovács Péter: Magyar-francia diplomáciai kapcsolatok a 16. század elején. In: Oborni Teréz – Krász Lilla (szerk.): Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére. Budapest, 2008. 171–187.

király.¹²² Mivel az Esték stabilan a francia király szövetségeseinek számítottak, a Gonzagák formálisan a mindenkori német-római császár hűbéresei voltak, és alapvetően jó viszonyra törekedtek a Habsburgokkal,¹²³ a császárválasztás idejére Ferrara és Mantova érdekei keresztezték egymást. Hippoliton kívül a magyar udvarból senkinek nem voltak érdemi francia kapcsolatai, egyértelmű volt, hogy I. Ferenc az egri püspök támogatását fogja kérni. A helyzetet bonyolította, hogy II. Lajos cseh királyként német-római birodalmi választófejedelem is volt, anyja révén viszont a francia király rokona is, az 1515. évi Habsburg–Jagelló házassági szerződés alapján pedig Károly sógora is. Számítani lehetett arra, hogy hamarosan jelentkezni fog mindkét jelölt a magyar udvarban II. Lajos szavazatát kérve. Ugyanis február végén feltűnt Egerben Giuliano Caprili,¹²⁴ akinek követutasításai Alfonz hercegtől és I. Ferentől származtak, ők egyformán arra utasították, hogy tegyen meg mindent Ferenc megválasztása érdekében.¹²⁵ Hippolit azonban reálpolitikus volt, tisztában volt I. Ferenc esélyeivel a budai udvarban. Még a követségek megérkezése előtt felmérte a helyzetet, és óvatosan támogatók felől érdeklődött mind Budán, mind Krakkóban.¹²⁶ Taktikusan távolmaradt az udvartól, amikor áprilisban előbb Károly, majd I. Ferenc követei megérkeztek Budára. A Ferrarába küldött levelekből tudható, hogy a francia küldöttség számára átadta budai házát, a bíboros emberei közül Bagno tartózkodott Budán, és volt a követ, Poncet de la Tour segítségére, Caprili viszont ingázott Eger és Buda között a hírekkel. Hippolit látványosan nem kötelezte el magát egyik jelölt támogatása mellett sem, formálisan ugyan minden segítséget megadott az áprilisban Budára érkező, majd májusban Krakkóból Egeren át Budára utazó francia követségeknek, de valós erőfeszítéseket nem tett I. Ferenc megválasztása érdekében, noha a Ferrarába küldött jelentésekben természetesen nem ezt hangsúlyozták.

Ezek alapján kijelenthető, hogy ebben az időszakban az udvaroncok személyes ambícióját felülírta az uruk utasítása. Feltűnő, hogy 1519. március eleje és május közepe között egyetlen levél sem érkezett Mantovába Magyarországról. Pedig amint láttuk, téma lett volna bőven. Bagno utolsó levelét 1519. március

¹²² I. Ferenc (1494–1547) francia király (1515–1547).

¹²³ A mantovai örgróf birodalmi kötődéséről részletesebben: *Covini, N. – Figliuolo, B. – Lazzarini, I. – Senatore, F.*: *Pratiche e norme* i. m. 113–14. Gonzaga II. Frigyes 1515 és 1517 között tulajdonképpen I. Ferenc túsza volt Mantova túlzott Habsburg-pártiságát ellensúlyozandó. 1521. április 7-én V. Károlytól nyerte el a birodalmi investitúrát Frigyes, és lett az első mantovai herceg.

¹²⁴ Caprili tapasztalt udvaroncnak számított, 1508-ban és 1509-ben már járt Magyarországon. ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 4/4,1, ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 4/5.3. Caprili 1519-ben írt leveleit már egri kanonokként írja alá.

¹²⁵ ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 4. 1519. május 24. *E. Kovács Péter*: Magyar-francia 182.

¹²⁶ ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 4.1519. április 20., *E. Kovács Péter*: Magyar-francia i. m. 182.

8-án küldte Mantovába,¹²⁷ március 9-től indultak meg Caprili rejtjeles jelentései Ferrarába.¹²⁸ Bagno végigkísérte a franciák budai tárgyalásait, a leveleiben tapasztalható közléskényszer alapján nehezen hihető, hogy önszántából nem vetette papírra a tapasztalatait. Manfredi pedig valamikor áprilisban tért vissza ferrarai küldetéséből, az ő esetében is nehezen hihető, hogy ne akarta volna az általa megtudott információkat megosztani egy arra érdemes személlyel, hacsak meg nem tiltották neki. A kényszerű hallgatás felvetését támasztja alá, hogy Gonzaga II. Ferenc örgróf 1519. március 29-én halt meg, de az udvaroncok Isabellának kondoleáló és Frigyesnek gratuláló levelei csak június közepén keletkeztek,¹²⁹ ami a korabeli hírközlés sajátosságait figyelembe véve is egy érthetetlen késedelem, hacsak nem feltételezhető szándékosság a késlekedésben.

A levelezési gyakorlat 1519. június közepétől állt vissza a korábbi rendbe, Isabella is csak a fivéréből, Alfonztól kapott információkat a császárválasztásról.¹³⁰

Feltűnő viszont, hogy a Magyarországról érkező belpolitikai hírekre egyáltalán nem reagált Isabella, holott tisztában volt vele, hogy az informátorai lelkesedését fokozni tudja a pozitív visszajelzéseivel. Valószínűsíthetően figyelemmel követte az eseményeket, de mivel közvetlen érdeke nem fűződött a témához, jobban el volt foglalva a mantovai örgrófság helyzetével, nem avatkozott be öccse viselt dolgaiba.

Az információáramlás

Utolsó szempontként érdemes megemlíteni, hogy kiterjedt levelezési hálózatán keresztül Isabellának volt lehetősége informálódni és a híreket ellenőrizni. A fennmaradt levélmennyiség már alkalmas arra, hogy a kapcsolattartás és az információáramlás módozatairól is tegyünk megállapításokat. Leghűségesebb embereinek egyike Bernardino Prospero volt, aki évtizedeken át tudósította Isabellát szinte napi rendszerességgel a ferrarai eseményekről, időről időre beszámolt a Ferrarába érkező magyarországi hírekről is, amelyek megerősítették a közvetlenül Mantovába érkező levelek tartalmát, vagy legalább szűkszavúan, de a bíboros egészségi állapotáról számoltak be. Másrészt Sigismondo Cistarelli

¹²⁷ Óváry L.: A Magyar i. m. 1120., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

¹²⁸ ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b.4/6,22.

¹²⁹ Manfredi levele Gonzaga II. Frigyesnek: 1515. június 15. ASMn AG E. V. 3. b. 533., Manfredi levele Isabellának: ASMn AG E. LXI. 1. b. 1895. XIII. 191r., Bagno levele Gonzaga II. Frigyesnek: 1519. június 19. ASMn AG E. V. 3. b. 533.

¹³⁰ Alfonz levele Isabellának 1519. április 11. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1197.

volt az örgrófné egyik kapcsolata fivére udvartartásához.¹³¹ Noha Ludovico Ariosto, a költő, még úgy tudta, hogy Cistarelli is az utazó kíséret tagja lesz,¹³² a források alapján más feladata volt. Cistarelli Ferrarában maradt.¹³³ Amint Egerből Ferrarába a Manfredi testvérek jártak rendszeresen,¹³⁴ úgy 1518 során Ferrarából Egerbe Sigismondo Cistarelli teljesített utakat.¹³⁵ Mielőtt feltételeznénk, hogy valami rendszert alakítottak ki, és az ellentétes irányban mozgó megbízottak útjait összehangolták volna, egyértelműen ennek az ellenkezője tapasztalható. A hatékonyság, illetve a költségoptimalizálás fel sem merült elvárásként. Feltételezhető, hogy 1518 tavaszán Cistarelli és Giovanni Battista Manfredi közel egy időben érkeztek meg Ferrarába Magyarországról.¹³⁶ Valószínűleg Manfredi kapott egy speciális megbízatást Hippolittól, mert Cistarelli azt írta Isabellának már Ferrarába visszaérve, hogy Manfredi a felonicai bencés *monostor commendája* kapcsán intézte Hippolit ügyeit.¹³⁷ Rajtuk kívül, mondhatni rendszeresen, évente egyszer teljesített küldetést Hieronymo dal Forno. Az ő megbízatása teljesen független volt Hippolit magyarországi tartózkodásától. Az évente esedékes borszállítmányt kísérte Egerből Ferrarába. 1518. augusztus 15-én Ferrarából írt Isabellának küldetése teljesítéséről, illetve biztosította az örgrófnét fivére remek egészségi állapotáról.¹³⁸ 1519. november 11-én pedig Gonzaga II. Frigyesnek, az új örgrófnak küldött magyar módra készített fehérbort a friss szállítmányból.¹³⁹ 1519-re a ferrarai és az egri udvar közötti kapcsolattartás a korábbihoz képest is kaotikusan alakult. A Manfredi fivéreken kívül (velük együtt?) más nevesített alkalmi követek is jártak Ferrarában. 1519. január 10-én Opizo hercegi titkár

¹³¹ A négy Cistarelli fivér: Alberto, Alessandro, Alfonso, Sigismondo kivétel nélkül Hippolit ferrarai udvarában szolgált. Általánosságban Hippolit megbízottjaiként (*commisario*) különféle gazdasági és diplomáciai feladatokat láttak el. Közülük Sigismondo és Alfonso került kapcsolatba a magyar ügyekkel.

¹³² *Catalano, M.*: Vita i. m. I. 330., 339., 344.

¹³³ 1518-ban a ferrarai számadások szerint a ferrarai udvartartás tagja volt, és ott kapott fizetést is. ASMn CD Bolleta de salariati (a továbbiakban: BS) 28. 18v-19r.

¹³⁴ Itineráriumukat lásd fentebb.

¹³⁵ 1518. február 20-tól tervezték Cistarelli első útját: ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 35. 31r, n.88., 1518. február 27. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 35. 33v, n. 98., 1518. március 4. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1246. XXX/686r., 1518. március 8. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 35. 37v, n. 114., 1518. március 10. ASMn AG E. XXXI. 2. b.1246. XXX/693r.

¹³⁶ Valószínűleg 1518. március 29. után indult Magyarországra: ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 35. 45r, n. 141.

¹³⁷ 1518. május 1-jén már újra Ferrarában volt: ASMn AG E. XXXI. 2. b.1246. XXX/706r., 1518. május 6. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 35. 64r, n. 199. Cistarelli 1518. szeptember 28-án indult újra Magyarországra: ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1246. XXX/732r.

¹³⁸ 1518. augusztus 15. ASMn AG E. XXXI. 2. b.1246. XXX/725r.

¹³⁹ 1519. november 11. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. IX/209r.

értesítette Isabellát, hogy megérkezett Francesco Zerbinati¹⁴⁰ Magyarországról, aki vissza is fog térni,¹⁴¹ másnap Prosperi is megírta a hírt Isabellának, ezzel együtt ő már a török kérdésről és Frangepán Kristóf szökéséről is röviden informálta. Az informátora nyilván Zerbinati lehetett.¹⁴² Január végén már Manfredi is Ferrarában volt, Zerbinatival együtt.¹⁴³ A helyzetet pedig tovább bonyolította, hogy eddig ugyan csak a bíboros emberei jártak a két központ között, de Miksa császár halála után a Hippolit és fivére, Alfonz közötti együttműködés felerősödött. Egészen eddig a herceg nem különösebben érdeklődött fivére magyarországi ügyei iránt, viszont a császárválasztás kapcsán megjelentek Alfonz megbízottai is Egerben.¹⁴⁴ Majd 1519 márciusában érkezett Alfonso Ariosto Egerből, aki 19-én írt Isabellának, levelében nem túl hízogató képet festve Magyarországról.¹⁴⁵ Másnap, 20-án Prosperi is megerősítette a hírt, és elküldte az egyik Magyarországról érkezett levél másolatát.¹⁴⁶ Azt nem tudni, hogy a csatolt levél mit tartalmazott, Alfonso Ariosto viszont a későbbiekben még feltűnt Caprili rejtjelezett leveleiben a császárválasztás kapcsán.¹⁴⁷ Az ügyek fontosságára való tekintettel Alfonz herceg – a családfő – foglalta össze a fontosabb eseményeket nővérüknek.¹⁴⁸ A testvérek közötti kapcsolattartásban megfigyelhető az atti-

¹⁴⁰ Zerbinati bonyolította le az 1517. évi indulás alkalmával az állatállomány és a felszerelés vízi útját Portuguaróig. 1517. október 10. Velence: ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 4/21,1, 1517. október 12. Portogruaro: ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 4/21,3.

¹⁴¹ 1519. január 10. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. VI/50r.

¹⁴² 1519. január 10. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. VIII/53v., 1519. január 11. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. VIII/53v.

¹⁴³ Isabella levele Bagnónak Manfrediről 1519. január 22. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 36. 19v., n.69., Isabella levele Zerbinatónak 1519. január 22. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 36. 19v., n.70.

¹⁴⁴ Giuliano Caprili tapasztalt udvaroncnak számított, 1508- és 1509-ben már járt Magyarországon. ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 4/4,1, ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 4/5,3. Caprili 1519-ben Alfonz diplomatájaként azzal a megbízatással érkezett Magyarországra, hogy támogassa a francia király követeit és II. Lajos szavazatát a császárválasztáson biztosítsa a francia király számára. Ebben az évben írt leveleit már egri kanonokként írja alá. A későbbiekben, Hippolit halála után, szintén Alfonz megbízottjaként próbálta behajtani a néhai bíboros, egri püspök magyarországi kintlévőségeit. *Kristóf Ilona*: Giovanni Battista Bonzagno pályája. Acta Universitatis de Carolo Eszterházy nominatae. Sectio historiae. Nova Series 45. 2018. 155-165.

¹⁴⁵ 1519. március 19. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. IX/157r. Magyarországról a véleménye: *la sporcha hongaria*.

¹⁴⁶ 1519. március 20. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. IX/92r.

¹⁴⁷ 1519. május ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 4/23,6a, ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 4/23,6c, 1519. június 12. ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 4/23,8a, *Óváry L.*: A Magyar i. m. 1123., ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 4/23,8c – valószínűsíthetően Ariosto Ferrarából a Német-római Birodalomba ment egy újabb megbízatással.

¹⁴⁸ A császárválasztás fejleményein túl Isabella ekkor értesült arról is, hogy fivére átadta a milánói érsekség adminisztratíváját Alfonz fiának, Hippolit hercegnek (a későbbi

tűd, hogy mivel Gonzaga II. Ferenc őrgróf a vizsgált időszakban egyre rosszabb egészségi állapotban volt, és 1519. március 29-én el is hunyt, Hippolit és Alfonz nem tekintették partnernek sem az unokaöccsüket, Gonzaga II. Frigyest, sem Isabellát, ha diplomáciai ügyekről volt szó – noha Isabella maga kérte Hippolitot 1518 elején, hogy fivére minél gyakrabban írjon neki, lehetőleg rejtjelezve.¹⁴⁹ A fennmaradt adatok alapján Isabellának jobbára be kellett érnie az udvaroncok leveleivel, noha kormányzati képességeit bizonyította már korábban is – férje velencei fogsága idején 1509 és 1512 között –, és a fia helyett is ellátta a régensi feladatokat az 1520-as évek elején.¹⁵⁰

Amint a bevezetőben is hangsúlyoztam, a 16. század elején még nem beszélhetünk professzionális diplomáciai kapcsolattartásról. A levélváltások, viszontválaszok, a püspöki megbízottak személye alapján dokumentálható kapcsolattartás azonban csak egy részét tette ki a valós információcserének. Még a valamilyen – számunkra többnyire ismeretlen – konkrét megbízatással közlekedő püspöki bizalmasok útjai esetében sem lehet rendszerességet, tervezést vagy hatékonyságra való törekvést felfedezni, az alkalmi megbízottak, egyszerű futárok megbízatásairól pedig csak kevés és áttételes adatunk van. Egyrésről az udvartartás alacsonyabb rangú tagjai is megjelenhettek futárszerepben, másrésről a korabeli kihívásokkal teli, nehézkes utazási körülmények miatt az utazók is alkalmi hírnökként jöhettek számításba, és kézbesíthettek leveleket, küldeményeket. Például a hosszúra nyúló magyarországi tartózkodás miatt az egri kíséret egy része biztosan visszatért időközben Ferrarába. Ugyanis az udvaroncok egy része 1519-ben már a ferrarai fizetési listákban tűnt fel újra,¹⁵¹ és az 1520. évi visszatérő kíséret létszáma is jóval szerényebb az 1517. évihez képest.¹⁵² Ezek az Egerből visszatérő udvaroncok is bizonytalannal vittek leveleket, kisebb-nagyobb megbízatásokat teljesíthettek. Hasonlóképpen Hippolit nem sokkal a hazaindulása előtt, 1520. január 4-én értesítette fivérét Alberto Superbi

Ippolito II d'Este bíborosnak). 1519. április 1. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1197., 1519. április 4. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 36. 44v., n. 145.

¹⁴⁹ 1518. január 9. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 35. 16r-17r, n.43.

¹⁵⁰ *Marek, G.*: The Bed i. m. 250. skk.

¹⁵¹ Például Adrian Willaert, az ismert zeneszerző 1515-től állt Hippolit szolgálatában egészen ura haláláig. 1520. október 1-jén lépett Alfonz herceg szolgálatába. Az ASMo CD AP 801. számadáskönyv egyik bejegyzése alapján a bíboros a vele utazó familiárisainak ajándékba csináltatott egy-egy magyaros öltözetet (*vestimenti a l'ongaresca*), így Willaertnek is. Számadáskönyvi bejegyzések szerint 1519. augusztus 1-jén tért vissza Ferrarába. ASMo CD AP 815. 27v-28r. Életéről bővebben: Lewis Lockwood: Adrian Willaert and Cardinal Ippolito I d'Este: New Light on Willaert's Early Career in Italy, 1515-21. *Early Music History*, 1985, Vol. 5 (1985), pp. 85-112.

¹⁵² *E. Kovács P.*: Egy középkori utazás i. m.

megérkeztéről, aki Alfonz levelét hozta magával.¹⁵³ Hippolit 1520. január 26-án kelt levele¹⁵⁴ illusztrálja a kapcsolattartás gyakori esetlegességét: Alfonz november 8-án kelt levelét Ferrarából Giovanni Muzzarelli,¹⁵⁵ Bakóc Tamás orvosa hozta el Esztergomig, onnan már Hippolit emberével érkezett meg Egerbe. A válaszában pedig Hippolit mentegetőzött, hogy idő hiányában nem tud hosszan válaszolni, mert rövidesen indul a velencei követ, aki elviszi a levelet legalább Itáliába. Ez a levél több módszertani kérdésre hívja fel a figyelmet. Egyrészt az információáramlásban ténylegesen bárki részt vehetett, amint látható, olyan személyek is, akik egyáltalán nem kötődtek sem a feladóhoz, sem a címzethez. Prosperi többször úgy számolt be Isabellának a magyarországi ügyekről, hogy nem tudunk hozzá konkrét érkező személyt köti, az adatvesztésen túl biztos, hogy futárok vagy más kívülálló személyek hozhattak leveleket Magyarországról. A híradások sűrűsége alapján akár heti-kétheti rendszerességgel is érkezettek friss hírek.¹⁵⁶

Másrészről a levelek menetideje is nehezen mérhető, becsülhető. A rendelkezésre álló adatok – Isabella és Prosperi levelezése – alapján általában 2 nap alatt járták meg a levelek a Ferrara és Mantova közötti távolságot,¹⁵⁷ de sürgős esetben ennél kevesebb idő alatt is lehetséges volt kézbesíteni egy-egy levelet.¹⁵⁸ Prosperi utalásaiból feltételezhető, hogy a rendszeres kapcsolattartás a két udvar

¹⁵³ 1520. január 4. ASMo CS 137. 1688-XVI/44. Alberto Superbi régi, kipróbált embere volt Hippolitnak, és magyarországi tapasztalata is volt bőven. ASMo CD AP 705 (1495. Esztergomban járt), ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 3/28,1 (1501. Eger) 1505-ben Taddeo Lardi püspöki kormányzó megbízásából kísért egy nagyobb lószállítmányt Magyarországra. 1518 eleje óta szintén Magyarországon tartózkodott.

¹⁵⁴ ASMo CS 137. 1688-XVI/47.

¹⁵⁵ Muzzarelli szintén megbízható embere volt az Estéknek, 1500 előtt mint Beatrix királyné, majd mint Bakóc Tamás orvosa Magyarországon tartózkodott, és rendszeres kapcsolatban állt Hippolittal és az egeri udvartartásával is. 1501. december 31. ASMo ASE Correspondenza dei Principi Esteri (a továbbiakban: CPE) b. 1623, 2, fasc. 1, no. 8. – 1527. július 29. ASMo ASE CPE b. 1622, 1, fasc. 7, no. 7. Esztergomi kanonok, a Krisztus teste-kápolna igazgatója (1519–1528) volt. C. *Tóth Norbert: Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája.* 1100–1543. Budapest, 2019. 117., 171.

¹⁵⁶ 1519. augusztus 30. a török kérdésről ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. VIII/98r., 1519. szeptember 10-én beszámolt a Lucrezia Borgia halálhírét vivő hírnök visszaérkeztéről. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. VIII/118r. 1519. szeptember 22. újabb értesülések a török-tatár-lengyel-magyar helyzetről. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. VIII/120r. 1520 tél végén, Hippolit hazaútja alatt, úgy tűnik, hogy ugyan gyakrabban jártak futárok Ferrarába, hogy értesítsék a családot Hippolit haladásáról, de az otthoniak aggodalmait az érkező hírek sem tudták eloszlatni. 1520. február 11. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. XIII/260r., 1520. február 13. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. XIII/262r., 1520. február 23. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. XIII/266r., 1520. március 22. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. XIII/268r.

¹⁵⁷ 1517. szeptember 7. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1246. XVI/276r., 1517. szeptember 9. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 34. 82v. n. 236.

¹⁵⁸ 1519. április 18. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 36. 49r., n. 160., 1519. április 19. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. IX. 183r.

között már kezdetlegesen ugyan, de szervezeten működhetett. A futárok akár naponta útnak indultak. A fentebb említett Alfonso Ariosto Ferrarába érkezésével értesülhetünk a részletekről. Prosperi azért küldte a levelét egy nappal később, mint Alfonso Ariosto,¹⁵⁹ mert lekészte a futár indulását. A késlekedés oka az volt, hogy Prosperi lemásoltatta Hippolit levelét, és nem készült el időre a másolat.¹⁶⁰ Amint fentebb is bemutattam, Isabella is rendszeresen készíttetett másolatokat a fontosnak, érdekesnek tartott levelekről, és ő maga is gyakran kapott mellékletben kópiákat. Valószínűleg Hippolit számára is ismert volt ez a gyakorlat, ezért biztos lehetett abban, hogy Mantovában minden leveléről értesülni fognak, és egy részüket másolatban is biztosan megkapják.

Az Eger–Buda és Ferrara–Mantova közötti távolság megtétele esetében jóval több bizonytalansággal számolhatunk. A levélírók pontosan tisztában voltak a nehézségekkel és a rizikófaktorokkal, ezért általában hivatkoztak a megválaszolt levél dátumára. Ennek alapján egy átlagos lovasfutár teljesítményével egybecsengően körülbelül 3 hét alatt tette meg egy levél a leggyorsabban a fenti, nagyjából 900 km-es távolságot. Azaz egy-egy információ és a ráadott reakció leggyorsabban is másfél hónap alatt fordult meg. Előfordultak olyan esetek is, amikor több hónap alatt érkeztek meg a magyarországi újdonságok Ferrarába.¹⁶¹ Az időjárás és az egyéb külső, hátráltató körülményeken túl valószínűleg a lassabb menetidő oka az lehetett, ha nem a két udvartartás közötti közvetlen megbízatást teljesítő futárra bízták a leveleket. Amennyiben alkalmi utazók vagy más megbízatásokkal úton lévők (például a borszállítmányok kísérői) kézbesítették a leveleket, óhatatlanul lassabban érkeztek meg. Különösen, hogy Egerből gyakran csak Budára vagy Esztergomba vitték a leveleket,¹⁶² ahol adott esetben meg is kellett várni, amíg valaki elindult Itália felé a rábízott, összegyűjtött levelekkel. Nyilván a küldöncök közötti levélátadás, a levelek összegyűjtése, a várakozás kiszámíthatatlanul megnövelte a menetidőt, és annak a kockázatát is, hogy egyes levelek nem érnek célba.¹⁶³

¹⁵⁹ 1519. március 19. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. IX/157r.

¹⁶⁰ 1519. március 20. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. IX/92r.

¹⁶¹ Isabella 1519. január 22-én kapta meg Bagno 1518. szeptember 27-én és december 23-án kelt leveleit. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 36. 19v., n.69.

¹⁶² A fent említett Muzzarelli és a velencei követ példáján túl bevett szokás volt, hogy Budán vagy Esztergomban gyűjtötték az Itáliába menő leveleket. Pl. 1503. szeptember 28. *E. Kovács P.*: Estei Hippolit i. m. 197. 1507. február 13-án viszont Ferrarából egyenesen Egerbe érkeztek a levelek, köztük egy pápai breve, amelyet Lardi kormányzó továbbított Esztergomba. *Uő*: 250.

¹⁶³ 1519. május 15. Manfredi panaszkodott Frigyes örgrófnak a levelek bizonytalan kézbesítéséről: ASMn AG E. V. 3. b. 533.

Összegzés

Összegzésképpen elmondható, hogy a magyar forrásviszonyokat véve alapul rendkívül adatgazdag ez az Isabella d'Este teljes levelezéséhez képest elenyésző mennyiségű levélegyüttes. Azontúl, hogy számos köz-, kultúr- és diplomáciatörténeti adattal gazdagítja tudásunkat, kiválóan alkalmas a korabeli információáramlás modellezésére. Ezzel együtt a teljes korpusz töredékét kitevő levélmennyiség az Isabellára és a korra jellemző levelezési szokásokat is illusztrálja. A levelek egyrészt a formális tiszteletadás közvetítői a kliensek és a pártfogóik között, másrészt az élő beszélgetések imitációiként is felfoghatók, hiszen lehetőségünk van a válaszok tanulmányozására is. Isabella leveleiben egyszerre mutatta magát szerénynek, és használta ki a pozíciójából adódó rajongás előnyeit. A levelekben találta meg a lehetőséget, hogy a nőknek szánt szerepet ne rúgja fel, viszont a mégoly nőiesnek tartott témákon keresztül is szisztematikusan alakítsa önreprezentációját. A levelezést hatalma gyakorlásának szolgálatába állította, nemcsak hírszerzésre használta a leveleket, hanem gyakran szórakozásként, „utazáspótlékként” tekintett rájuk.¹⁶⁴

Továbbá már válaszolni is lehet a kérdésre, hogy mivégre ragadtak tollat Hippolit udvaroncai, és miért Mantovába írtak szorgalmasan. A válasz egyszerű: mert az információ túlságosan fontos volt (mint mindig), és egyszerűen lehetett értékesíteni, az írás volt a lételemük. Bagno és Manfredi motivációi és ambíciói mögött megfigyelhető a mecénás-kliens viszony. Személyes indíttatásukat nézve egymás riválisai voltak az információs piacon, leveleikben egymásra tromfoltnak, versenyeztek, hogy ki tud frissebb, érdekesebb információval szolgálni. Ha semmi említésre méltó nem történt a bíboros környezetében, akkor is jelentkeztek, a kapcsolat fenntartása és bennfentesség látszatának megőrzése volt fontos.¹⁶⁵ Bagno többször jelzi leveleiben, hogy Manfredi bizonyonnyal érdekesebb tudósításokat küld,¹⁶⁶ mint ő, utalva arra, hogy Manfredi uruk megbízásából többször megfordult Krakkóban, sőt Ferrarába is visszatért két alkalommal.

Ez volt az a tudás és a lojalitás, amelyet reméltek, hogy egyszer majd előnyökre tudnak váltani. Erre egyébként a vártnál hamarabb alkalmuk is lett. Hippolit halála után (1520. szeptember 3.) nem sokkal, már szeptember 18-án Bagno levélben kérte Isabella d'Estét, akit *mia secunda patronának* szólított, hogy szóljon egy jó szót az érdekében a hercegnél, hogy szolgálatába vegye.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Cockram, S.: Epistolary i. m. 23.

¹⁶⁵ Bagno Isabellának 1519. augusztus 8. ASMn AG E. V. 3. b. 533.

¹⁶⁶ ASMn AG E. V. 3. b. 533.

¹⁶⁷ 1520. szeptember 18. ASMn AG E. LXI. 1. b. 1896. 378r.

Bagno és Manfredi levelei nem tekinthetők egyszerűen a saját ambíciójuk szolgálatába állított fecsegésnek, üres időtöltésnek. Egyrésztől pontosan tisztában voltak azzal, hogy a címzett számára milyen információk fontosak, Isabella d'Este válaszai alá is támasztják ezt a feltevést. Másrésztől teljes mértékben lojálisak voltak urukhoz. Az itáliai politikai, diplomáciai csatározásokban megedződött Hippolitnak nem esett nehezére a magyar udvarban sem kamatoztatnia képességeit, sem a császárválasztás, sem nádorválasztás vagy az országgyűlés kapcsán. Autonóm politikai szereplő volt, és ellenőrzése alatt tartotta a Magyarországról kimenő információkat. Reményeim szerint sikerült bebizonyítani, hogy Mantovában csak arról tudtak, amiről Hippolit akarta, hogy tudjanak.

Ezzel együtt a levelekből egyértelmű az is, hogy Hippolit magyarországi tartózkodása idején Eger egy másodlagos hatalmi centrumként funkcionált, nemcsak a bíboros önálló politikai fellépése miatt, hanem mivel a krakkói udvarral történő kapcsolattartás kizárólagosan Egeren keresztül zajlott, semmiféle direkt kapcsolatnak nincs nyoma Krakkó és Ferrara, illetve Mantova között.¹⁶⁸ Csak Hippolit halála után, az 1520-as években indulnak meg a közvetlen levélváltások, megrendelések Ferrara, Mantova és Krakkó között.

A kiinduló megállapításokhoz visszakanyarodva megerősíthető, hogy még egy ilyen speciális, mondhatni, marginális vizsgálat is alátámasztotta, hogy milyen fontos szerepet töltött be a levélírás és -fogadás a késő középkori Itália társadalmi életében. Ezek nem jelentettek automatikusan diplomáciai leveleket: az egyéni boldogulás és a közérdek gyakran kapott szerepet ugyanabban a tudósításban. De a diplomáciát mint jelenséget vizsgálva jelentős részükben, tartalmukban legalább részben a hatalom érdekeit szolgálták, gyakran, bár nem mindig, nyilvános jellegű dokumentumokról volt szó.¹⁶⁹ A 16. század eleji információcsere szervezési kérdéseinek, logisztikájának esettanulmányai mellett remélhetőleg sikerült bizonyítanom, hogy Isabella d'Este önreprezentációjában helye volt a Magyarországról érkezett híreknek.

¹⁶⁸ 1520. szeptember 24-én, alig három héttel Hippolit halála után Giantomaso Manfredi Frigyes őrgrófnak ajánlotta szolgálatait, ugyanis a korábban rendelt prémek nem nyerték el Isabella tetszését, de ő szívesen beszerezne újakat Lengyelországból, akár Litvániából is. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. liber 37. 74v, n. 818.

¹⁶⁹ *Lazzarini I.*: Corrispondenze i. m. 13.

Felhasznált irodalom

- Acta Tomiciana. Epistolarum, Legationum, Responsorum Actionum et Rerum Gestarum Serenissimi Principis Sigismundi Primi, Regis Polonie at Magni Ducis Lithunie. (IV.), Szerk.: Stanislaus Gorski. Kórnik, Biblioteka Kórnicka, 1855.
- Angelica Groom*: Exotic Animals in the Art and Culture of the Medici Court in Florence. Rulers & Elites Comparative Studies in Governance. Volume 16. 2018. 119. <https://doi.org/10.1163/9789004371132>
- Anna Maria Lorenzoni*: Contributo allo studio delle fonti isabelliane dell'Archivio di Stato di Mantova. Atti e memorie. Accademia Virgiliana di Mantova. Serie nuova 47. (1979) 97–137.
- Archivio di Stato di Mantova (a továbbiakban: ASMn)
- Archivio di Stato di Modena (a továbbiakban: ASMo)
- Archivio Gonzaga (a továbbiakban: AG)
- Archivio Segreto Estense (a továbbiakban: ASE)
- ASMo ASE Correspondenza dei Principi Esteri (a továbbiakban: CPE)
- Bitskey István – Tóth Orsolya*: Celio Calcagnini Eucharistia-sermója Egerben 1518-ban. Báthory Orsolya – Bajáki Rita (szerk.): Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben. Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok 26. Budapest, 2020. 19–45.
- C. Tóth Norbert*: Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája. 1100–1543. Budapest, 2019.
- Caelius Calcagnini Ferrarensis*: Epistolarum criticarum et familiarum libri XVI. Et Rerum Varietate, Et Dictionis Elegancia, Cum Studiosae Iuventuti, tum etiam doctis viris adprime utiles. Hamburg, 1608.
- Cancelleria, Sezione estero (a továbbiakban: C. Est.)
- Carteggio ambasciatori Ungheria (a továbbiakban: Amb. Ungh.) b. 4.
- Cesare Mozzarelli*: Mantova e i Gonzaga dal 1382 al 1707. Torino 1987.
- Coniglio*: I Gonzaga. Varese, 1967.
- Covini, N. – Figliuolo, B. – Lazzarini, I. – Senatore, F.*: Pratiche e norme i. m. 113–14.
- Csiffáry Gergely*: A régi Magyarország vadaskertjei és azok jelentősége. In: Ekler Péter (szerk.): Közgyűjteményi tudományos napok II–III. Eger–Kecskemét. A 2004. március 25-i és 2004. november 24-i konferenciák előadásai Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 2008., 83–113.
- Domokos György*: A Jámbor Herkules. Estei Hippolit bíboros egri kormányzója, Ercole Pio beszámolója Magyarországról 1508–1510. Budapest, 2019. 61.
- E. Kovács Péter*: Egy középkori utazás emlékei (Estei Hippolit utolsó utazása Magyarországon). Történelmi Szemle 32. (1990) 1-2. 101–127. 113.

- E. Kovács Péter*: Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508 – A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 4. Eger, 1992.
- E. Kovács Péter*: Magyar-francia diplomáciai kapcsolatok a 16. század elején. In: Oborni Teréz – Krász Lilla (szerk.): *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Budapest, 2008. 171–187.
- E. Kovács Péter*: Őstulok vagy bölény? Az itáliai nemesek és a magyarországi fenevad (Adalékok a középkori Magyarország faunájához). *Történelmi Szemle* XLVII (2005)1–2:89–98.
- Enrica Guerra*: La caccia del cardinale: il caso di Ippolito I d'Este. In: *Le caccie reali nell'Europa dei principi*. Szerk.: Andrea Merlotti. Firenze 2017. 195–205.
- George Marek: *The Bed and the Throne*. New York 1976.
- Isabella d'Este: *La primadonna del Rinascimento*. Szerk. Daniele Bini Modena 2001.
- Isabella Lazzarini*: Corrispondenze diplomatiche nei principati italiani del Quattrocento Produzione, conservazione, definizione. In: *Carteggi fra basso medioevo ed età moderna. Pratiche di redazione, trasmissione e conservazione*. Szerk.: Andrea Giorgi – Katia Occhi, Bologna 2018. 13–39., 15.
- Isabella Lazzarini*: News from Mantua: Diplomatic Networks and Political Conflict in the Age of the Italian Wars (1493–1499). In: Maximilian I. (1459–1519). *Wahrnehmung – Übersetzungen – Gender*. Szerk. H. Noflatscher – M.A. Chisolm – B. Schnerb. 2011. 111–129.
- Julia Cartwright*: *Isabella d'Este*. London 1903.
- Kandra Kabos*: Bakócs-codex vagy Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadó-könyve 1493-6 évekről. Eger, 1887.
- Kristóf Ilona*: Egy nádorválasztás margójára (Estei Hippolit 1517-1520 közötti politikai szereplésének kérdései), in: Ed. Kiss László: *Acta Academiae Agriensis*, vol. XLIII., Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 2015, 175–185.
- Kristóf Ilona*: Giovanni Battista Bonzagno pályája. *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy nominatae. Sectio historiae. Nova Series* 45. 2018. 155–165.
- Kristóf Ilona*: Travelling to Italy in the Summer of 1501. Lessons Learned from a Book of Accounts, in *Chapters from the history of Italian-Hungarian relations*. Szerk.: Kristóf Ilona, Eger, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Líceum Kiadó, 2023. 107–130. <https://doi.org/10.46403/Chaptersfromthehistory.2023.107>
- Kristóf Ilona*: Vulcanus és a küklopszok: Adalékok Estei Hippolit (Ippolito I d'Este) művészetpártolásához. In: Molnár Dávid – Varga Zsolt (szerk.) *Tanulmányok Cseh Zita, Kovács Melinda és Szabó Jolán tiszteletére*. Eger 2023. 251–267.
- Kuffart Hajnalka*: Modenában őrzött esztergomi számadáskönyvek és az esztergomi érsekség udvartartása. Bölcsészdoktori (PhD-) értekezés 2018.

- Lewis Lockwood*: Adrian Willaert and Cardinal Ippolito I d'Este: New Light on Willaert's Early Career in Italy, 1515-21. *Early Music History*, 1985, Vol. 5 (1985), pp. 85–112. <https://doi.org/10.1017/S026112790000067X>
- Lorenzo Bonoldi*: Isabella d'Este la Signora del Rinascimento. Rimini 2015.
- Marco Folini*: Le residenze di corte e il sistema delle Delizie fra medioevo ed età moderna. In F. Ceccarelli – M. Folini (szerk.) *Delizie estensi. Architetture di villa nel Rinascimento italiano ed europeo*. Firenze 2009, 79–135. 118–121.
- Margherita Palumbo*: Giovanni Manardi. *Dizionario Biografico degli Italiani* 68. 2007. [https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-manardi_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-manardi_(Dizionario-Biografico)/) utolsó letöltés dátuma: 2025. január 28.
- Michele Catalano*: Vita di Ludovico Ariosto ricostruita su nuovi documenti. I–II. Geneva 1930–1931. I. 192.
- Nadia Covini – Bruno Figliuolo – Isabella Lazzarini – Francesco Senatore*: Pratiche e norme di comportamento nella diplomazia italiana: i carteggi di Napoli, Firenze, Milano, Mantova e Ferrara tra fine XIV e fine XV secolo. In: *De l'ambassadeur: les écrits relatifs à l'ambassadeur et à l'art de négociier du Moyen âge au début du XIXe siècle*. Szerk. Stefano Andretta – Stéphane Péquignot – Jean-Claude Waquet. Rome, École française de Rome, 2015. 113–163. <https://doi.org/10.4000/books.efr.2901>
- Óváry Lipót: *A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai*. Budapest 1890.
- Pajorin Klára*: Magyar királyok orvosa: Giovanni Jacopo Manardo. *Orvostudományi Hetilap* 1972. (18.) 29–31.
- Sarah Cockram*: Epistolary Masks: Self-Presentation and Dissimulation in the Letters of Isabella d'Este. *Italian Studies* 64. (2009) 1. 20–37. 21–23. <https://doi.org/10.1179/174861809X405773>
- Sarah Cockram*: Interspecies understanding: exotic animals and their handlers at the Italian Renaissance court. *Renaissance Studies* Vol. 31. (2017) No.2. 277–296. 278. <https://doi.org/10.1111/rest.12292>
- Thomas Tuohy*: *Herculean Ferrara. Ercole d'Este (1471–1505) and the invention of a ducal capital*. Cambridge 1996.
- Valerio Marchetti*: Celio Calcagnini. In: *Dizionario Biografico degli Italiani* 16. 1973.
- Vincenzo Farinella – Francesco P. di Teodoro*: Santi (Sanzio) Raffaello. In: *Dizionario Biografico degli Italiani* 90. 2017.
- Zolnay László*: *Vadászatok a régi Magyarországon*. Budapest 1971.